

Черниговская областная еврейская община
БЕФ «Хасде Эстер»

ЕВРЕИ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

История и культура

Материалы VII-го
научного семинара
(4 апреля 2012 г.,
г. Чернигов)

Издатель Лозовой В.М.
Чернигов
2012

УДК 94(477.5) (=411.6)
ББК 63.3(4УКР5-4ЧЕР) (=611.215)
Е 22

Редакционная коллегия: **С. Бельман, И. Липкина,
В. Мудрицкая, А. Чеван.**

Е 22 Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы VII-го Международного научного семинара / БЕФ «Хасде Эстер», Черниговская областная еврейская община; Редакционная коллегия: С. Бельман, И. Липкина, В. Мудрицкая, А. Чеван. – Чернигов: Издатель Лозовой В.М., 2012 г. – 144 с.: 8 с.ил.

ISBN 978-966-2765-37-3

VII-й Международный научный семинар «Евреи Левобережной Украины. История и культура» был проведен в рамках VIII-го городского фестиваля еврейской культуры имени Шолома Алейхема.

В сборник вошли материалы, рассказывающие об истории и культуре евреев Черниговщины XIX–XX вв.

Для преподавателей, учителей, научных работников, музейных сотрудников, краеведов и всех, кто интересуется еврейской историей и культурой.

**УДК 94(477.5) (=411.6)
ББК 63.3(4УКР5-4ЧЕР) (=611.215)**

ISBN 978-966-2765-37-3

«Освобождение» Шостки від євреїв

«Освобождение» мало відбутися на початку ХХ століття, мабуть, шляхом переселення євреїв якомога далі від вибухонебезпечного Михайлівського Шостенського порохового заводу. По завершенню «освобождения» поселення Шостка набувало статусу «города с упрощенным городским управлением». Таким чином здійснювалася мрія шосткинців жити не в тісному поселенні площею в квадратну версту, а в місті з відповідною територією для новобудов, садів та лугів за шлагбаумами застав. У 1892 році в поселенні Шостка мешкало 3253 людини в 508 дворах¹. Усі двори стояли на заводській землі площею 68 десятин 478 кв. саж. У 1895 році було завершено будівництво заводу бездимного піроксилінового пороху, по народному – «переху». Була затребувана наявна в поселенні робсила. Відтік населення з Шостки припинився. Будувалися нові хати на тих же самих 15 вулицях поселення. Отже, ущільнювалася забудова старих вулиць, але території для нових вулиць не вистачало. Подальше збільшення населення Шостки відбувалося за рахунок переселенців з навколишніх сіл, які ставали все новими й новими квартирантами. Накопичив грошей за роботу на МШПЗ, квартиранти прикупляли собі землі неподалік поселення та перевозили з сіл свої родини та хати. Невдовзі в старих і нових шосткинців виникло бажання жити в просторому місті, зрозуміло не за рахунок виселення євреїв з Шостки. Це бажання почуло в 1903 році заводське начальство та звернулося з відповідним проханням у Петербург до Військового Міністра. Той видав указ про створення особливої Комісії з вирішення шосткинських життєвих проблем. На основі висновку

особливої Комісії Військова Рада при Військовому Міністрі постановила передати Міністерству Внутрішніх Справ все, що стосується питання «об устройстве общественного управления в поселке Шостке и об освобождении территории Шостенского коменданства и ближайших к нему местностей от евреев»². МВС прийняло висновок особливої Комісії та висновок Чернігівського губернатора від 12 січня 1904 року за №158 й спрямувало всю переписку з цього питання до свого Головного управління по справам місцевостей. Звідти прийшов лист до чернігівського губернатора з проханням надати детальніші дані про поселення Шостку, її площу, населення, доходи та видатки, а стосовно «освобождения от евреев», то є на це діючі закони про місця проживання євреїв, а їхній перегляд зосереджено в Департаменті Загальних Справ МВС³. Мабуть, Військова Рада захотіла забагато й Шостці містом бути, й євреїв у ньому позбутися. Не вийшло ні перше, ні друге. Шостка не позбулася євреїв і не стала містом, бо євреїв у ній було дуже мало, торгівля була нерозвинена, усі наявні доходи від неї та від нерухомого майна (збору на доходи від квартирантів) не покривали майбутні міські витрати. Все ж таки внаслідок цієї переписки з Петербургом Шостка отримала в 1908 році чимало навколишньої пустопорожньої землі, вкрай необхідної для подальшого її розвитку. Якщо до початку промиської переписки територія Шостки становила всього 168 десятин 470 квадратних сажнів землі, з якої 68 десятин 478 кв. саж. належало заводу, а 100 десятин – приватним особам, то в 1908 році додалося до Шостки ще 317,5 десятин землі. Зокрема під забудову в південно-західному (новгородському) напрямку додалося 120,5 десятин, під вигони для худоби – 197 десятин, зокрема 15 десятин по новгородському шляху, 53 десятини біля хутора Лазарівки, на так званій Лазарівській дачі, та 129 десятин на Галенківській дачі. Також за Шосткою залишилася Ярмаркова площа

в 50,3 десятини⁴. У 1908 році в Шостці нараховувалося 850 приватних садиб⁵. Тобто від початку будівництва з 1892 року заводу бездимного піроксилінового пороху кількість приватних дворів зростає за 16 наступних років в 2,5 рази (з 508 до 850). Цікаво, що 210 приватних дворів, тобто кожен четвертий двір у Шостці 1908 року, знаходився не на заводських землях, а на власних приданих, за межею поселення, хутірських землях, хоча б на тих же хутірських Оборках (Петухівці) та уздовж доріг на хутір Лазарівку та село Локотки. Кількість дворів на заводських землях з 1892 по 1908 роки теж зростає з 508 до 640, тобто значно ущільнилася забудова 15 вулиць старої Шостки⁶. Порівняно зі статистичними даними шістнадцятирічної давності 1892 року, населення Шостки збільшилося майже в 2,5 рази (з 3253 людей у 1892 році до 7916 людей у 1908 році). Оселялися в Шостці й євреї, деякі з них працювали на пороховому заводі ще з часів рекрутчини. Взагалі Шостка ніколи не була казенним поселенням, в якому заборонялося б жити євреям. Тим більше вся Чернігівська губернія не була закритою місцевістю для їхнього проживання. Тож як Військова Рада мала «освободити» Шостку від євреїв і з якої причини?

Шостка стала містом у 1924 році, після революцій та громадянської війни. У ньому, за статистичними даними 1924 року, проживало 8828 чоловік⁷. Подальше стрімке зростання населення спровокувала «борьба за соціалістическую індустріалізацію» Шостки в 1926 - 1929 роках, яка розпочалася в молодому місті з реконструкції старого порохового заводу, що звався вже по новому – Шостенським заводом №9. Приплив населення відбувався знову за рахунок селян шосткинського району та городян євреїв з найближчих міст, переважно з Кролевця. Значно побільшало євреїв на ШЗ№9, тому там посилювалися антисемітські настрої, як-то зазначила 1929 року газета «Путь рабочего» – «орган

бюро Партколлектива и Завкома Шостенского завода №9» – «випадки антисемітизму почали проявлятися на заводі доволі відкрито⁸». Заводська спілка (союз) хіміків (ЗСХ) рішуче, «на основі постановлений вищих партійних організацій», підійшла до справи викорінення антисемітизму «занимающему большое место в нашей действительности». Спілка встановлювала «факты», тобто виявляла антисемітів, виключала їх зі своїх членів і передавала справу до прокуратури. Старожили пам'ятають показові суди 1930-х років над тими, хто вживав у своїх висловлюваннях слово «жид» замість «єврей». Вони були засуджені на три роки виправних робіт. З того часу шостенці стали тихіше вимовляти публічно це надзвичайно образливе слово «жид», щоб, бува, випадково не почули його «агенти Кагановича». Проте продовжували вживати «не наказуемые», хоча не менш образливі слова «хохол» та «кацап». Напередодні війни населення Шостки досягло 34 тисяч людей⁹.

1941 року розпочалося «освобождение» Шостки від євреїв по-німецькі. У перші дні окупації згоріла синагога на провулку Короленка. За спогадами мешканця вулиці Карла Маркса, кутового будинку на перехресті з вулицею Короленка, Рафальського Валентина Петровича (1934 р. н.), йому запам'яталося згарище на місці синагоги тим, що в ньому він знаходив разом з сусідськими хлопцями, різноманітні кольорові обгорілі «стекляшки». Мешканка вулиці Карла Лібкнехта Світлана Іванівна Нагорна (1934 р. н.) запам'ятала, як до їхнього будинку зайшов восени 1941 року старий чоловік з пов'язкою на рукаві та запропонував засклити вікна, а за це вони його нагодують. Таки нагодували та спитали, навіщо він носить пов'язку з зіркою Давида на рукаві? Відповів, що пов'язка – це оберег, а якщо зніме, то його застрелить перший же німець, впізнавши за зовнішністю єврея. Тож усі євреї, комуністи та комсомольці Шостки пройшли у

вересні 1941 року реєстрацію в німецькій комендатурі та носили на рукавах жовті пов'язки. На пов'язках євреїв була зірка Давида. Мешканець довоєнної вулиці Комінтерна (нині вул. Воронізька) Баркулов Федір Романович (1934 р.н.) й досі називає чотири довгі заводські будинки неподалік, на Красній Полянці, єврейськими бараками, бо сам бачив у них євреїв і старих, і малих. Знає, що їх знищили в жомній ямі колгоспу Петровського, за Шосткою, по дорозі на село Клишки. Отже, діти війни не забули це кошмарне німецьке «освобождение» Шостки від євреїв...

Після війни відбулося остаточне «освобождение» Шостки від євреїв, але мертвих. Єврейське кладовище, що було по вулиці Короленка, осторонь православного кладовища біля Володимирської Церкви по вулиці Марата, перетворили наприкінці 1940-х років у парк при будинку культури імені Карла Маркса. Відтоді поховання євреїв відбувалося на новому Петухівському кладовищі по дорозі на Вороніж. На цій же дорозі, в ста метрах від залізничного переїзду праворуч, знаходилося перше невеличке єврейське кладовище з кам'яними надгробками на пагорбку. Восени 1967 року його теж зрівняли з землею – точніше, зняли верхній шар піску і вивезли на дорогу по вулиці Матросова (до 19 листопада 1948 року вулиця Сталіна). Там якраз за двома школами №2 та №7 робили асфальтну дорогу до начальницької чотириповерхівки. За спогадами колишнього учня другої школи Дягтеренка Сергія Олександровича (1957 р. н.), школярі гралися між уроками на розгорнутому грейдером піску дороги в футбол черепами, які завезли разом з піском з єврейського кладовища. Хто знав з тодішнього шосткинського начальства, що голови небіжчиків виявляться так близько до поверхні піщаного пагорбка кладовища.

1. Список населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей на 1892 год // Календарь Черниговской губернии на 1893 год. – Чернигов, 1892. – С.165.
2. Державний архів Чернігівської області, Ф. 127, оп.1, спр.11700, арк. 1.
3. Там само. – арк. 2 зв.
4. Там само. – арк. 6.
5. Там само. – арк. 6 зв.
6. Список населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей на 1892 год // Календарь Черниговской губернии на 1893 год. – Чернигов, 1892. – С.165.
7. Список населенных мест Черниговской губернии 1924 г. – Чернигов, 1924. – С.84.
8. Азаров. На борьбу с анисемитизмом и склокой // Путь рабочего, Шостка. – 1929. – 7 марта.
9. Прокопенко В.Д. Шостка: Путеводитель. – Харьков, 1981. – С.78.

Ісаак Красильщиків – музикант і педагог (Розповідь за старими фотографіями)

Відомий київський етнограф і колекціонер Іван Гончар зібрав різноманітні матеріали з історії життя та побуту населення різних куточків України. У своїх пошуках не обминув він і Чернігівщину. Наслідком його збиральницьких експедицій стали не тільки колекції одягу, побутових речей, малярства, а й безліч фотографій, згодом оформлених в альбом за регіонами. Нині всі ці скарби зберігаються в Українському центрі народної культури «Музей Івана Гончара».

В одному з альбомів¹ представлені цікаві фотографії, що ілюструють життя Чернігова кінця ХІХ – початку ХХ століть. На них зображені мешканці міста, які належали до різних верств населення. Привертають увагу кілька фотознімків, на яких ми бачимо відомого музиканта і педагога Ісаака Красильщикова, членів його родини, друзів.

Виявилось, що і Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського зберігає досить різноманітні речі, документи, пов'язані з родиною Красильщиківих. Їх у 1988 році передала до музейних фондів онука Ісаака Борисовича – Марина Сергіївна Шуба, що мешкає у Чернігові. Це дитяче ліжко, два блюда, ковганка та форма для випікання пасок, якими користувалися свого часу в цій сім'ї.²

Від Марини Сергіївни дізналися і про деякі подробиці сімейного життя Ісаака Красильщикова. Народився він, мабуть, в Олександрівську (нині Запоріжжя). Його батько володів двома чавуноливарними заводами, тому мав можливість дати сину вищу освіту. Ісаак бажав стати лікарем, але під час навчання на медичному факультеті зрозумів, що опанувати

цю професію він не зможе. Треба було обирати інший шлях. Він став професійним музикантом, вдосконаливши майстерність у відомого віденського скрипаля і педагога Максінсака.

Повернувшись з Відня, Ісаак закохався в юну служницю Марфу Іванцову, яку найняли батьки. Зрозуміло, що коли мова зайшла про шлюб, вони стали на перешкоді, але син наполіг на своєму і одружився з Марфою. Залишившись без батьківської підтримки, молодята переїхали до Чернігова, вірогідно тому, що там мешкали батьки або родичі Марфи Федорівни і нині представники роду Іванцових живуть у нашому місті.

Першу згадку про скрипаля Ісаака Красильщикова зустрічаємо в публікації місцевої газети «Черниговские губернские ведомости» за 1895 рік, де йдеться про спільну постановку музично-драматичного та оперного товариств – оперу Джузеппе Верді «Аїда». Крім акторів, серед кращих виконавців були відзначені оркестранти Михайловський та Красильщиков.³

У 1904 році в Чернігові було започатковано музичне училище, ініціатором і засновником якого був керівник симфонічного оркестру Чернігівського музично-драматичного товариства Кіндрат Сорокін. Першими викладачами, затвердженими губернатором, були І.Красильщиков (скрипка) – учень професора віденської консерваторії Максінсака, С.Штамм (спів) – учениця професора Санкт-Петербурзької консерваторії Ірецької, О.Маслаковець (фортепіано) – учениця Київського музичного училища.⁴

Ісаак Борисович згадується 1916 року і як викладач музичних класів Чернігівського відділення Російського музичного товариства, які очолював Стефан Владиславович Вільконський. Колегою Красильщикова по класу скрипки була Варвара Олексіївна Юркевич. Розташовувався цей навчальний заклад у будинку архітектора Ярамиш'янця по Воздвиженський вулиці⁵.

Ісаак Борисович, окрім викладацької діяльності, брав участь у концертах, що відбувалися у Чернігові. Як свідчить газетна публікація «25 октября [1908] в день 15-й годовщины смерти П.И. Чайковского в зале благородного собрания (клуб) будет исполнен знаменитый струнный квартет с хорошо известным черниговской публике анданте контабиле на русскую тему. Исполнители, преподаватели музыкальных классов Г.Н. Рашевская (фортепиано), С.В. Вильконский (виолончель), И.Б. Красильщиков (скрипка) – члены музыкального общества».⁶

Повертаючись до фотографій і документів з музейних фондів, зупинимося на особі Миколи Васильовича Олейнікова. Він присутній на кількох фото разом з Ісааком Борисовичем, сам та з дружиною. Мабуть, протягом життя вони товаришували та тісно спілкувалися родинами. М.В. Олейніков працював у канцелярії губернатора, але мав відношення і до музичного життя Чернігова. Він згадувався як секретар та скарбник товариства «вспомоществования учащимся музыкальных классов Черниговского отделения ИРМО [Императорское Российское музыкальное общество]»⁷. Із свідoctва, виданого 1913 року чернігівським окружним судом дочці Ісаака Красильщикова Любові, дізнаємося, що вона народилася 27 квітня 1908 року, а 9 травня того ж року була похрещена у Воскресенській церкві м. Чернігова⁸. Її хрещеними батьками були Микола Васильович Олейніков та Людмила Наумівна Мокієвська-Зубок, яку ми бачимо на одній з фотографій разом із старшою сестрою Люби Надією⁹. Під час громадянської війни Людмила Мокієвська-Зубок стане легендарним командиром бронепoїзда «За власть Советов» і загине в бою з денікінцями у 1919 році.

На одній із світлин зображено всю родину: Ісаака Борисовича, Марфу Федорівну та шестеро їхніх дітей. Це фото 1916 року. Невдовзі помре мати, а події громадянської війни

змусять інших членів сім'ї шукати порятунку в с. Чудівка (нині Ріпкинського району Чернігівської області).

Де закінчив свій земний шлях Ісаак Борисович Красильщиков, на жаль, дізнатися не вдалося. Пошук архівних джерел поки що не дав результатів. Під час обстеження старого єврейського кладовища по вулиці Любецькій віднайдено два пам'ятника, які належать представникам роду Красильщикових. Надгробок з чорного граніту встановлено на могилі Бориса Соломоновича Красильщикова, який помер 19 вересня 1893 року у віці 57 років. Він має напис: «горячо молят Бога жена и дети об упокоении души дорогого мужа и отца». На невеликій відстані знаходиться, на жаль, у пошкодженому вигляді ще один надгробок з чорного граніту з написом: «Здесь покоится прах дорогой и незабвенной нашей матери Клары Исааковны Красильщиковой, умершей 15 марта 1909 года на 65 году от роду. Мир праху твоему, дорогая страдальца!»

Ким доводилося це подружжя Ісааку Борисовичу Красильщикову? Поки відповіді немає. А про купця Бориса Соломоновича Красильщикова цікавий факт зафіксований в історії будівлі Чернігівської державної обласної універсальної наукової бібліотека ім. В. Короленка (первісно будинок зводився для Дворянського і селянського поземельного банку). Наведемо уривок з тексту: «Урочиста закладка будівлі на садибі по вул. Володимирській, придбаній у нащадків одного з найвпливовіших громадських діячів гласного Чернігівської міської Думи семи скликань Б.С. Красильщикова, відбулась 9 травня 1911 р.»¹⁰ У переліку власників будинків у Чернігові за 1908 рік згадується удова купця Клара Ісааківна Красильщикова. Їй належали будинки по вулиці Володимирській, вартість майна складала 1200 рублів, та по вулиці Шосейній з вартістю майна 4220 рублів.¹¹

Сподіваємося, що подальший пошук матеріалів дасть можливість більш детально прослідкувати життя та діяль-

ність відомого чернігівського скрипаля і педагога Ісаака Борисовича Красильщикова.

1. Музей Івана Гончара. Історико-етнографічний мистецький альбом І. Гончара. – Книга 2209.

2. Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського (далі ЧОІМ). – Інв. номер Ик 846,847; Ид 410; Им 515; Вв 70.

3. Черниговские губернские ведомости. – 1895. – 13 сентября.

4. Там же. – 1904. – 15 октября.

5. Календарь Черниговской губернии на 1916 г. – Чернигов. – 1916. – С.64.

6. Черниговские губернские ведомости. – 1908. – 18 октября.

7. Ляшенко Т.В. Музично-освітня діяльність громадсько-культурних товариств Чернігівщини (перша третина ХХ століття). Навчальний посібник. – Ніжин. – 2010. – С.65.

8. ЧОІМ. – Інв. номер Ад 2710.

9. Там само. – Інв. номер ФТ 1952.

10. Чернігівська державна обласна універсальна наукова бібліотека. Історія нашого дому. – Чернігів. – 2002. – С.6.

11. Список домовладельцев г. Чернигова. – 1908. – Чернигов. – 1908. – С.49.

Страницы еврейской истории Сосницы

Я попытался построить своё повествование о евреях Сосницы по принципу «от противоположного», и к этому меня подтолкнуло одно из произведений Владимира (Зеева) Жаботинского (в нём идёт речь о диалоге еврея со своим оппонентом – русским антисемитом). На обвинение евреев в покорности, отсутствии мужества, неспособности защитить себя и прочих «грехах», собеседник - еврей деликатно заметил своему высокомерному оппоненту, что Россия 300 лет пребывала под монголо-татарским игом, несмотря на то, что её территория не была оккупирована армией Орды – неслыханный в истории факт....

По законам жанра, мне следует начать повествование со времени появления евреев в Соснице. Однозначно на это ответить сложно. Судя по немногим источникам, евреи начали селиться в этом регионе в XIV–XVI веках (возможно, это связано с декретами польского короля Казимира). Больше сведений относится к концу XVIII–XIX векам.

О месте евреев, их деятельности, занятиях свидетельствует тот факт, что целые районы местечка были почти полностью еврейскими. В начале XX века (1910 год) еврейское население Сосницы, составляло около 32 %. Сохранилось предание о том, что в одном из еврейских районов Сосницы, который назывался Брехиловка, жил лишь один украинец, по имени Остап, который в Шаббат исполнял определённые виды работ в домах евреев и говорил на идиш не хуже некоторых евреев.

Среди сосницких евреев были купцы, торговцы скотом, лавочники, ремесленники, пекари, самодеятельные артисты.

Так, одного из таких артистов – скрипача по имени Калман, прозывали Калман – Рипе (буквально – скрипучий...). Были даже местные «хулиганы», которых боялись и украинские хлопцы, но они, конечно, не могли соперничать с героями Исаака Бабея....

В Соснице было три синагоги (они не сохранились), раввины, канторы, шойхеты. Была иешива. Община – кагал занималась благотворительностью. Так, в канун Шаббата определённые люди (это были, в основном, пожилые женщины) собирали по дворам всё необходимое для проведения праздника, потом разносили это по дворам бедняков. Да, и среди евреев были бедные. При этом имена получателей сохранялись в тайне. Такая вот еврейская этика.

В канун праздника Песах создавался своеобразный кооператив, который занимался выпечкой мацы. В этом кооперативе трудились молодые люди, которые выпекали мацу из муки заказчиков.

В Соснице и поныне сохранились здания, причём весьма своеобразной архитектуры, которые были построены еврейскими купцами.

В современной историографии, публицистике, СМИ, особенно националистического оттенка, много говорится об участии евреев в Октябрьской революции и гражданской войне, их «вине» в массовых репрессиях против представителей, как ныне модно говорить, «титальной нации». Что касается Сосницы, то мне удалось найти материалы лишь о двух евреях-участниках тех событий – Лейбе Гершмане и Аврааме Ковнере. Первый был помощником председателя Сосницкого ревкома Роменца, а второй – милиционером. Сохранились его воспоминания, в которых Авраам Ковнер рассказывает как его чуть-было не расстреляли из-за побега арестованного, которого он конвоировал. Сам он вынужден был бежать, скрывался, сменил свою фамилию на Конорадзе. Впослед-

ствии он длительное время с успехом работал на железной дороге, а его сын, офицер-танкист, погиб на фронте.

А вот другая история той поры. Мой дед Яков Вольф, отец шестерых детей, балагула (извозчик), был убит бандитами в селе Баба (ныне Жовтневе). Там в начале 20-х годов XX века действовала банда.

А ещё сосницким евреям не были чужды идеи сионизма. Так, в середине 20-х годов XX века в Соснице была небольшая сионистская организация, членом которой был мой дядя Михаил (Моисей) Вольф. Участников этой организации даже арестовали, и они несколько месяцев находились в местной тюрьме.

Существует множество анекдотов о евреях в колхозе. Так вот, могу со всей ответственностью утверждать, что это, как минимум, вымысел с заметным оттенком антисемитизма. В 1920-х годах в Соснице была создана первая сельскохозяйственная коммуна, замечу – еврейская коммуна «Дер штерн» («Звезда»). Более того, она создала соответствующую материальную базу, которая впоследствии стала основой колхоза. На месте коммуны в 1934 году был создан колхоз им. Чапаева.

Не могу обойти молчанием и историю голодомора, организаторами которого, с подачи одного украинского экс-президента, принято считать евреев... В Соснице как такового голодомора не было. Как свидетельствуют документы и воспоминания людей, живших в те годы, умерших от голода не было. Жители окрестных сёл обменивали, к примеру, домашнюю птицу на крупы у жителей посёлка... А в местном краеведческом музее им. Ю.С. Виноградского есть материалы о Савве Адаменко, который раскулачивал крестьян в с. Загребелье, в том числе и своего кума – Блоху. Золото он, естественно, забирал себе. И уж евреем он никак не был, и быть не мог.

Не могу не остановиться на совсем уж романтической истории местечка, которую в те предвоенные времена зна-

ли многие. Украинец Иван Волкобой влюбился в еврейскую девушку Нехаму и для того, чтобы она вышла за него замуж, сделал обрезание. К сожалению его семья – жена и красавица-дочь, погибли в годы оккупации...

Меня никогда не оставляла равнодушным история трагедии и героизма моего народа и, конечно, Сосницы. Согласно переписи населения 1939 года в Соснице проживало 370 евреев. На протяжении двух лет оккупации немецко-фашистскими захватчиками вместе с полицией было замучено около 300 евреев Сосницы и района. И это далеко не полные данные, так как тут находилось много беженцев из западных областей. Ныне известны три места массовых расстрелов сосницких евреев – в овраге возле бывшего с. Вьюнище, ныне это окрестности Сосницы, и могила в с. Масалаевка. Жертвами тех трагических событий были старики, женщины, дети. Трудно представить те нечеловеческие муки, которые пережили эти люди, когда родителей убивали на глазах детей, а детей на руках у матерей, как было в с. Масалаевка. В этом же овраге, на Вьюнище, погибла семья моего отца – Зямы Залесского: жена Хава, дочери Туся (Тусл), Люба и сын Лёня, мои сёстры и брат.

Ныне много пишут о праведниках Украины, и это верно. К сожалению, в Соснице, где к началу войны проживало значительное количество евреев, не нашлось людей, которые бы хотели помочь обречённым старикам, женщинам, детям. Более того, еврейского мальчика Вову Штендера, которому удалось ночью выбраться из братской могилы, на следующий день выдали полиции. Нет, не оказали помощь, не спрятали, а просто сдали....

А вот местных коллаборационистов, или попросту полицаяв, среди местного населения было много, целые семьи. И жестокостью они не уступали немцам. Так, зверское убийство семьи Гельфгат (Фрумы и её троих детей – Бори, Лёни и

Баси) в с. Масалаевка совершили местные полицаи – Верёвка и Планыда, они же забрали имущество семьи. Всем известны оскорбительные и крайне несправедливые рассказы, о том, как евреи брали Ташкент...». Так вот, из вполне достоверных, официальных источников, в Соснице не было ни одной семьи, в которой бы не погиб или не был на фронте отец, сын или брат. Так, из дома, где я родился, ушли на фронт и погибли четыре человека – два моих родных и два двоюродных дяди.

После окончания Великой Отечественной войны в Сосницу вернулись из эвакуации и фронта несколько десятков евреев. К сожалению, еврейская жизнь в посёлке восстановлена не была...

Правда, евреи и в этот период вносили определенный вклад в развитие Сосницы. Так директорами местной швейной, а впоследствии, швейно-галантерейной фабрики были Лазарь Владимирович Любинский и Михаил Леонтьевич Шайкевич. Аврам Наумович Бабушкин возглавлял местное коммунальное хозяйство.

О еврейском прошлом Сосницы ныне напоминает лишь еврейское кладбище да мемориальные сооружения на местах массовых расстрелов евреев.

Приватні початкові єврейські училища Чернігова другої половини XIX – початку XX ст.

Одним з основних елементів духовного життя кожного народу є його освітня система, яка відображає специфіку культури даного народу. Незважаючи на те, що єврейське населення мешкало на території Лівобережної України, й зокрема Чернігова, протягом багатьох століть, його асиміляція з місцевим населенням була незначною. І саме освіта була найважливішим знаряддям проведення політики асиміляції єврейського населення, виховування громадян у дусі поваги до царя та держави.

Протягом першої половини XIX ст. склалася певна система національних громадських, приватних і державних начальних закладів: хедери, талмуд-тори, училища. З 1840-х років відбувається поступове відокремлення конфесійної освіти від світської. Положенням від 13 листопада 1844 р. «Про єврейські приватні навчальні заклади та домашніх вчителів» усі приватні єврейські навчальні заклади підлягали контролю з боку Міністерства народної освіти¹.

Паралельно з казенними існували також приватні єврейські училища. Їхня роль в освіті єврейського населення була незначною. Вони слугували головним чином розповсюдженню російської грамотності. Приватні єврейські училища могли бути першого, другого та третього розрядів. Училища першого розряду мали не менше шести класів, другого – не менше трьох, третього розряду – один або два класи. Засновниками приватних училищ першого розряду могли бути лише особи з вищою освітою, а другого та третього розрядів – особи із званням домашнього вчителя. Засновниці жіночих приват-

них єврейських училищ повинні були мати звання домашньої вчительки, лише для заснування однокласного училища достатньо було звання початкової вчительки².

Треба одночасно відзначити, що приватні єврейські училища були чи не єдиним місцем, де могли отримати початкову освіту дівчата-єврейки.

За дорученням попечителя Київського навчального округу М. І. Пирогова вчений єврей при Київському навчальному окрузі у листопаді–грудні 1858 р. відвідав єврейські казенні училища, зокрема у Чернігові він відзначив вчителів цього навчального закладу Рашкінда і Шикіна як «отличних преподавателей»³. Саме вони у листопаді 1862 р. відкрили жіноче училище, в якому навчалася 21 учениця, з них чотири – безкоштовно, платня інших становила 1–2 руб. на місяць. В училищі викладалися обряди віри, Біблія, єврейська, російська та німецька мови, арифметика, рукоділля та танці. Заняття відбувалися щоденно з 9-ї до 15-ї год., окрім суботніх, святкових днів і канікул. Училище було двокласним. У першому класі викладали читання та каліграфію єврейською, російською та німецькою мовами, обряди віри, арифметику, рукоділля та танці. У другому класі викладали єврейську, російську та німецьку граматику, арифметику, обряди віри, Біблію, рукоділля та танці⁴. Але у 1875 р., після смерті одного із засновників, училище було закрите, а замість нього організоване однокласне жіноче училище М. В. Гофман, де навчалось 13 дівчат⁵. Цей навчальний заклад досить швидко набув прихильності з боку чернігівців, і вже через два роки, у 1877, в ньому навчалось 48 учениць⁶. У цьому училищі викладалися єврейський закон Божий, російська мова, арифметика, основи німецької та французької мов, рукоділля, танці та музика⁷.

Але фінансова підтримка з боку єврейської громади та платня за навчання були недостатніми для утримання цього навчального закладу, і 5 жовтня 1877 р. М. Гофман зверну-

лася до інспектора народних училищ Чернігівської губернії з клопотанням: «С 1875 года открыто мною в г. Чернигове одноклассное женское еврейское училище, в котором до 48 девочек-евреек получают первоначальное образование и из которого в настоящем году 3 ученицы поступили в Черниговскую женскую гимназию. Я не позволю себе распространяться здесь о состоянии этого училища, так как при его обозрении Вы лично могли убедиться в добросовестном моём отношении к важному делу образования девочек-евреек, будущих матерей семейств, от такого или иного направления которых зависит развитие молодого поколения евреев, но позволю себе обратить благосклонное внимание Ваше на то обстоятельство, что устройство и поддержание этого училища представляет собою весьма трудную задачу, выполнение которой соединено с значительными материальными пожертвованиями с моей стороны, плата за учение, получаемая мною далеко не со всех учениц, и равняющаяся 1 руб. в месяц, не может покрыть все расходы, требующиеся для содержания училища, платы преподавателям и т. п., правительственное же пособие также не может пополнить все затраты, не говоря уже о том, что личный труд, затрачиваемый мною на училище, остается без всякого вознаграждения; дело в материальном отношении стоит так плохо, что в последнее время я вынуждена была для поддержания училища делать долги, и если Вы не обратите на это дело Ваше благосклонное внимание, то придется, не смотря на всё желание моё по мере сил споспешествовать образованию еврейского семейства, закрыть училище.

В виду того, что правительство всегда сочувственно относится к образованию евреев, видя в этом не без основания важное и действительное средство к уничтожению фанатизма среди еврейского населения и в особенности, что содержимое мною училище единственное в Чернигове, без увели-

чения материальной поддержки со стороны правительства должно будет прекратить свое существование, я позволяю себе обратиться к Вам, как представителю учебного начальства, с покорнейшей просьбой обратить Ваше благосклонное внимание на положение открытого мною училища и исхodataйствовать увеличение пособия этому училищу до 200 руб. ежегодно, что составит с прежде ассигнованными 200 руб. – 400 руб. в год.

Обращаясь с таким ходатайством, я позволю себе надеяться, что моя просьба может быть уважена уже и потому, что Министерством народного просвещения выдаются пособия, значительно превышающие то, которое оказывается мне, другим еврейским женским училищам; для примера сошлюсь на училища г-жи Лихтенштейн в г. Бердичеве, г-жи Глинкони в Каменец-Подольске, Штерна в г. Могилёве, получающие по 600 руб. в год правительственного пособия. Потребность в доставлении первоначального образования еврейским девочкам в Чернигове нисколько не меньше, чем в названных городах, между тем благосостояние и денежные средства еврейского населения в г. Чернигове значительно меньше; кроме того, в названных городах училища, существуя довольно значительное уже время, успели привлечь к себе еврейское население и потому могут получать большие материальные средства, моё же училище в Чернигове дело новое, и как всякое новое дело, особенно среди евреев, прививается к населению медленно, и потому, в начале особенно, не может существовать без поддержки.

В надежде, что Вы не откажетесь поддержать моё ходатайство Вашим благосклонным содействием, я употреблю последние свои средства на поддержание училища до получения ответа учебного начальства»⁸.

Підтримка з боку місцевої влади були отримана, і цей навчальний заклад проіснував до кінця XIX ст. 1896 року поруч з училищем М. Гофман у Чернігові функціонувало приватне

училище для дівчат Туріної, в яких загалом навчалося 55 дівчаток, та єдине приватне єврейське чоловіче училище, в якому навчалося 57 хлопчиків⁹.

На початку ХХ ст. приватні єврейські училища відкривалися майже в усіх повітових центрах Чернігівської губернії, зокрема і в Чернігові. Але через відсутність фінансування з боку держави та єврейських громад, ці училища часто існували лише 2–3 роки. Так, у 1902 р. дозвіл на відкриття приватного жіночого училища третього розряду в Чернігові отримала Б. Товбіна. Цей навчальний заклад проіснував до кінця 1907/08 навчального року¹⁰. Ще на початку ХХ ст. в місті заснував чоловіче приватне училище А. Марьямов, який до викладання обрядів віри, наприклад, залучив меламеда (викладача у хедері) А. Бінкіна. Відомості про цей навчальний заклад є на початок 1914 р.¹¹

За даними 1910 р. у Чернігові було три чоловічих приватних єврейських училищ та три – жіночих¹². 1910 р. замість приватного початкового жіночого єврейського училища А. І. Коган, яке існувало в Чернігові з 1899 р., єврейська громада намагалася відкрити приватне початкове жіноче єврейське училище 3-го розряду товариства «Труд» на 76 місць. Але лікарське відділення губернського правління після огляду приміщень спочатку дозволу не дало¹³, і училище було відкрите лише 1913 р. У ньому викладалися російська мова, історія, малювання, закон єврейської віри та «дамсько-кравецьке» ремесло¹⁴.

Проіснували приватні єврейські училища до встановлення в місті радянської влади, коли були реорганізовані у школи, які мали загальну програму з іншими російськими та українськими школами та додатково викладалася єврейська мова.

Та незважаючи на надзвичайно слабку матеріальну базу приватних єврейських училищ, важкі соціально-економічні й правові умови життя єврейської спільноти, до 1917 р. через них пройшло чимало єврейських дітей, які якщо і не стали

високоосвіченими рабинами, проповідниками, то стали просто грамотними громадянами. Як і в інших національних закладах, в єврейських приватних училищах були збережені традиції національного виховання, вивчалися єврейські мова та обряди.

1. Свод законов о состояниях // Свод законов Российской империи. – Изд. 1899. – Т. XI. – Ст. 787, 789.

2. Начальные еврейские школы и библиотеки (способы их открытия). – СПб., 1902. – С. 4.

3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 707, оп. 87, спр. 4123, арк. 6 зв.–7.

4. Журнал заседаний Черниговского статистического комитета // Черниговские губернские ведомости. – 1863. – Неоф. частина. – № 13. – 1 апреля. – С. 172–173.

5. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 229, оп. 1, спр. 137, арк. 4–4 зв.; спр. 139, арк. 11; Черниговские губернские ведомости. – 1875. – № 29. – 20 июля. – С. 10.

6. Держархів Чернігівської обл., ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 13.

7. Там само, арк. 11.

8. Там само, арк. 13–14.

9. Там само, арк. 13.

10. Там само, спр. 146, арк. 110.

11. Там само, спр. 146, арк. 160; спр. 150, арк. 16.

12. Краткие сведения о современном положении начального образования в Черниговской губернии. – С. 5–17.

13. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 220 а, спр. 28, арк. 45.

14. Держархів Чернігівської обл., ф. 229, оп. 1, спр. 147, арк. 86–87; спр. 149, арк. 37–38.

Еврейское образование в Черниговской губернии в XIX веке.

Проживание евреев в Северной земле известно начиная с раннего средневековья, но носило эпизодический характер. Вероятно, впервые лица иудейского вероисповедания появились здесь в конце X в., когда воины киевского князя Святослава покорили Хазарское царство, население которого исповедовало иудаизм. Из хазарского похода было приведено много пленных, в том числе и на черниговские земли. Они все время проживали обособленно, что позволило устоять против ассимиляции, сохранить свою веру, культуру, обычаи. Значительное переселение евреев с польских на черниговские земли происходит в период Черниговского воеводства, созданного в 1635 г. в составе Речи Посполитой. Как свидетельствует историческая хроника Мегилат-Эйсфа, в период войны Богдана Хмельницкого в 1648–1654 годах, спасаясь от погромов, из Черниговщины евреи ушли в спешном порядке с отрядами князя Вишневецкого на запад. Оставшиеся, около 2000 чел., были уничтожены или уведены в рабство татарами в качестве ясыра.¹

После этих трагических событий еврейское население практически исчезло надолго из черниговской земли. Имеются сведения, что в 1736 г. в Чернигове проживало 49 евреев.

При окончательном разделе в конце XVIII в. и переходе значительной территории восточных земель Польши, где проживало большое количество евреев, в состав Российского государства, их численность стала быстро увеличиваться. Черниговская губерния была одной из 15 губерний России, входящих в зону оседлости для проживания евреев.

По окладным книгам за 1801 г. в Чернигове проживало евреев-мещан 1385 человек и евреев-купцов – 4 человека. Для сравнения: в это же время здесь проживало христиан-мещан 2206 человек и христиан-купцов – 809 человек. В 1848 г. количество евреев увеличилось до 2342 человек, из них купцов – до 11 человек.²

По переписи 1897 г. в Чернигове проживало 8805 евреев при общей численности населения 27006 чел. В губернии в это время проживало 114452 еврея. Крупнейшие общины были в Нежине – 7630 человек, в Стародубе – 5109, в Конотопе – 4420, в Глухове – 3853, в Новозыбкове – 3826 человек.

Еврейское население, за редким исключением, проживало в небольших местечках, так как в сельской местности проживание им было запрещено. В каждом местечке еврейская община имела свое самоуправление. Избирался попечительский совет, руководивший всей жизнью общины, начиная от сбора налогов, и отправки молодых людей в солдаты и заканчивая оказанием помощи нуждающимся, организацией учебы и изысканием средств на эти цели.

Христианские дети проходили обучение в двухклассных парафиальных школах, действовавших при церквях. Из учебных заведений с 1689 года действовала словяно-латинская школа, на базе которой в 1700 г. открыт Черниговский коллегиум, преобразованный позднее в духовную семинарию. С 1789 г. начало работать главное народное училище, в 1804 г. открыто ремесленное училище в Новгород-Северском, в 1805 г. была открыта мужская гимназия в Чернигове.

С 1815 г. начали открываться уездные двухклассные казенные училища. Они имели слабую наполняемость и не все учащиеся их заканчивали.

Для примера рассмотрим Остерское казенное училище в 1820 – 21 гг.³

Всего учеников – 55

Из них:

Дети дворян – 36

Дети офицеров – 1

Дети разночинцев – 1

Дети мещан – 9

Дети казаков – 8

Среди них женщин – 5

Окончивших учение – дворян – 6 человек,

не окончивших учение, выбыли в течение года: дворян 4 человек;

мещан – 1 чел., разночинцев – 1.

Аналогичное состояние прослеживается и с учениками Черниговской гимназии.

Ученики гимназии в 1818–1819 учебном году в четырех классах ³.

Всего учеников в гимназии – 81

Из них:

Дети дворян – 65

Дети офицеров – 6

Дети разночинцев – 6

Дети мещан – 3

Дети купцов – 1

Из этого числа в течение полугода, не окончив учения, выбыли 12 человек. Окончивших учение и получивших аттестат – 5 человек. К первому августа, началу учебного года, остается 62 человека: дети дворян – 48, детей обер-офицерских – 4, разночинцев – 6, купцов – 1, мещан – 3.

В аналогичном порядке было организовано образование еврейских детей с той лишь разницей, что еврейское образование финансировалось за счет налогов (свечного и коробочного сбора), собранных в еврейских общинах. Первоначальное образование дети получали непосредственно в общине – в хедере. По мере увеличения численности населения в

общинах, количество хедеров в губернии увеличивалось. К концу XIX века их насчитывалось в губернии 413.

Школой более высокого класса была Талмуд-Тора. В 1895 г. в губернии функционировало 4 таких школы. Более обеспеченные семьи могли позволить себе обучение детей непосредственно в семье, пригласив в дом семейного мела-меда (учителя).

Наряду с хедерами к концу XIX века в губернии было открыто 11 начальных училищ. Среди них одно казенное, остальные частные. Хедеры, Талмуд-Торы и начальные училища полностью содержались на средства родителей и частично на средства, полученные от коробочного сбора.

С конца 1860-х годов начали создаваться казенные еврейские училища 1-го разряда. К 1875 г. в губернии уже работало 4 таких училища с 4-х летним сроком обучения – Черниговское, Нежинское, Новгород-Северское и Стародубское. Обучение в училищах контролировалось губернской дирекцией народных училищ. В училище дети поступали после учебы в хедере или домашней подготовки. Одновременно с казенными училищами в Чернигове существовало частное еврейское женское училище. Любопытна докладная записка инспектора народных училищ губернии:

«... Во исполнение личного предложения Вашего Высочества честь имею донести, что я провел осмотр Черниговского еврейского женского училища. В этом училище состоит учащихся девочек 28, преподавательниц 3 и учитель закона Божьего. Успехи учащихся по всем предметам обучения весьма удовлетворительные, а воспитательная выдержка учениц достойна высокой похвалы. А поэтому, находя, что это училище при всей скудости материальных средств очень полезно в развитии прежнего образования в среде еврейского населения города Чернигова... имею честь покорнейше просить Ваше Высочество исходатайствовать этому училищу

вспомоществование от казны... Без этой же поддержки училище, не смотря на приносимую им пользу, по недостатку средств к своему существованию легко может закрыться»⁴.

Все казенные еврейские училища в финансовом плане существовали за счет свечного сбора с еврейских общин. Эти средства в виде налога поступали в казначейство с последующим распределением Министерством народного просвещения по учебным округам. Учебные округа (Черниговская губерния относилась к Киевскому учебному округу) распределяли средства училищам согласно сметы. Если сумма свечного сбора не покрывала затрат для училищ, такая губерния получала дотацию из других губерний, где общины больше и соответственно больший налоговый сбор.

Рассмотрим на примере прохождения этих средств за 1875–1876 учебный год из следующего письма:

«Господину директору народных училищ
Черниговской губернии

Товарищ Министра народного просвещения от 5 минувшего февраля препроводил ведомость о суммах, ассигнованных из свечного еврейского сбора за вторую половину 1875 года и первую половину 1876 года на расходы по части еврейского образования в Киевском учебном округе в 1876 году. По этой ведомости назначено к отпуску в 1876 году на содержание:

а) Черниговского казенного еврейского училища 1-го разряда из свечного сбора:

Черниговской губернии – 365 руб.

Подольской губернии – 771 руб.

Итого 1136 руб.

б) Стародубского казенного еврейского училища 1-го разряда 1186 рублей из свечного сбора Екатеринославской губернии.

в) Нежинского казенного еврейского училища 1-го разряда 1231 руб. из свечного сбора Черниговской губернии.

г) Новгород-Северского казенного еврейского училища 1-го разряда 1086 руб. из свечного сбора Черниговской губернии.

д) На пособие частному девичьему еврейскому училищу в Чернигове 200 руб. из свечного сбора Подольской губернии.

Сообщаю об этом Вашему Высочородию для сведения и руководства»⁵.

Выделенные учебным округом средства для финансирования казенных училищ распределяются директором народных училищ губернии в таком порядке:

Черниговское казенное училище в 1876 году:

1. На жалование смотрителя – 250 руб.
 2. Двум учителям – 459 руб.
 3. Наем смотрителя, отопление, освещение, канцелярские принадлежности и другие расходы – 175 руб.
 4. На награды ученикам, покупке книг и учебных пособий – 25 руб.
 5. На наем дома под помещение оногo училища – 250 руб.
- Итого 1150 руб.

В итоге сумма расходов получается несколько больше, чем выделено учебным округом. Покрывается это за счет пожертвований, частично из коробочного сбора в общине. Имеется такая любопытная переписка:

«Его Высочородию господину Директору народных училищ Черниговской губернии

30 октября 1877 года

По поводу предложения Вашего Высочества честь имею донести следующее: звание почетного блюстителя... не может быть предложено Г. Пугайкину..... материальное содействие его по благоустройству училища всегда было очень мизерным, не превышающим суммы 25 рублей в год, а между тем положением о еврейском училище.. необходимо, чтобы сам почетный блюститель принимал горячо к сердцу интере-

сы училища, а материальное содействие его должно прости- раться до 150 руб. в год именно на вознаграждение учителям и на пособие беднейшим ученикам... так как из 27 учеников до 15 крайне бедны, почти нагие, пребывающие ежедневно впроголодь подачками здешних членов еврейского общества.

Заведующий Нежинским еврейским училищем».

Имея собственное самоуправление, община несла корпоративную ответственность за каждого ее члена. Попечитель- ский совет за каждый год вел строгий учет членов общины и решал, кому сколько платить подати, кому оказать помощь, сколько выделить средств на потребность общества. Если свечной сбор распределялся государственными чиновника- ми в основном на образование, то коробочный сбор исполь- зовался для уплаты налогов из общины, для обеспечения ее жизнедеятельности и только небольшая часть использовалась для поддержки школы и бедных учеников.

На каждый год составлялась смета расходов коробочного сбора. Она выглядела таким образом:

«Смета

Расходов на общественные потребности из общего коро- бочного сбора Нежинского еврейского общества в 1848 году⁷.

а) За бедных, престарелых и малоимущих, за увечных и убогих евреев, не имеющих средств к пропитанию, неспо- собных ни к какой работе и за выбывших – 500 руб.

б) по постоянным общественным надобностям, издержки на содержание трех молитвенных домов – 150 руб.

в) На содержание одной больницы – 100 руб.

г) Замене некоторых натуральных податей с общества де- нежными, выполнение общественных надобностей – 200 руб.

д) содержание в школах бедных учеников, пособие не имущим и увечным, погребение бедных – 100 руб.

ж) на переселение евреев – 750 руб.

Итого 1800 руб. серебром»

Для того, чтобы собрать такую сумму из коробочного сбора нужен строгий контроль и даже применение репрессивных мер к отдельным членам общества. Взносы коробочного сбора регламентировались специальной таксой на каждый вид деятельности члена общества. Вот так такса коробочного сбора выглядела на практике⁸:

- «1. От убоя скота на кашерь с каждой скотины, убиваемых хозяевами для себя – 25 коп.
2. От резки птицы с каждой птицы:
индейки и гуски – 1,5 коп
курицы и утки 0,5 коп.
3. От продажи кошерного мяса с каждого фунта 1/4 коп.

По вспомогательному сбору

1. От отдачи в наем принадлежащих евреям домов, лавок, амбаров от контрактной суммы 1%
2. С содержателей водочных и пивоваренных заводов с рубля контрактной суммы 1 коп
3. С содержателей заводов для выделки разных изделий с рубля контрактной суммы 1 коп
4. С занимающихся сбором смолы, выгонкой дегтя с рубля полученной суммы 1 коп.
5. Содержателей салотопных заводов с полученной суммы 1 %
6. С хозяев гуртов рогатого скота с рубля оценочной суммы 1/2 коп.
7. С денежных капиталов, оставшихся после умерших евреев, единожды в год с рубля 1 коп.
8. С евреев, имеющих собственные заводы, фабрики с рубля оценочной стоимости годовичного производства 1/2 коп.

Штраф за несоблюдение правил по коробочному сбору

1. За убой скотины большой и малой: 1-й раз – 2 руб.
2. От птицы большой и малой: 1-й раз – 25 коп.
3. За продажу кошерного мяса от каждого фунта: 1-й раз – 25 коп.
4. По вспомогательному сбору из всех предметов за несоблюдение правил взыскивается с рубля 5 коп.

При повторном нарушении правил каждого вида деятельности сумма штрафа удваивается.

Общество, которое жило в замкнутом пространстве с корпоративной ответственностью за каждого члена и на самообеспечении, вынуждено было прибегать к жестким мерам по сбору средств с более зажиточных его членов для оказания помощи нуждающимся и для воспитания подрастающего поколения.

1. Краткая еврейская энциклопедия. – Т.9. – С.1161.
2. ГАЧО. – ф. 127. – Оп.1. – Д.3673.
3. ГАЧО. – ф. 229. – Оп.1. – Д.25.
4. ГАЧО. – ф. 229. – Оп.1. – Д.138.
5. Там же.
6. ГАЧО. – ф. 127. – Оп.1. – Д.2391.
7. ГАЧО. – ф. 127. – Оп.1. – Д.2341.
8. Там же.

Євреї-судді та засуджені революційним трибуналом м. Чернігова у 1919 – 1920 рр.

Революція та громадянська війна на Україні у 1917 – 1921 рр. є однією з пріоритетних тем сучасної вітчизняної історіографії. В рамках цієї теми ретельного вивчення та переосмислення сучасними науковцями потребує трагічна сторінка – становлення каральної системи більшовицької влади.

Сучасна українська держава, безумовно, потребує реформування судової системи, що має відповідати вимогам демократичного громадянського суспільства. Щоб убезпечитися від помилок минулого, треба врахувати досвід, в тому числі і негативний, щодо створення цієї системи в революційний час. Єврейська проблема, на жаль, також залишається на сьогоднішній день пробним каменем рівня демократичності багатьох істориків.

Отже, автори даної статті ставлять за мету розкрити як питання становлення революційного трибуналу м. Чернігова, так і ролі представників єврейського населення в його роботі в якості і суддів, і підсудних.

На матеріалах Чернігівщини тематикою ревтрибуналів в контексті «червоного терору» займався В. Розстальний¹.

Створення революційних трибуналів вперше законодавчо закріплене більшовицькою владою у Декреті про суди від 22 листопада 1917 року. Їм були надані функції боротьби проти контрреволюційних сил, а також мародерів, спекулянтів та зловживань чиновників². Декрет був доповнений Положенням зі створення революційних трибуналів від 28 листопада 1917 р.³ Відповідно до цього документу обвинувачами та захисниками в революційних трибуналах могли бути «все

неопороченные граждане». Однак в кожному випадку вони призначалися самими ревтрибуналами та слідчими комісіями (орган попереднього слідства). Отже, підсудний з самого початку був позбавлений права обрати собі захисника. В п. 12 затверджувалося принципово важливе становище: «У межах своїх рішень революційні трибунали вільні у виборі засобів і заходів боротьби з порушниками революційного порядку». Тут же містився приблизний перелік заходів покарань, що могли застосовуватися революційними трибуналами: грошовий штраф, громадський осуд, позбавлення громадського довіри, примусові громадські роботи, позбавлення волі, висилка за кордон т.п. Була ще одна примітка, що давала великий простір для самодіяльності місцевому правосуддю: «Данні правила, видані на підставі п. 8 Декрету про суд, рекомендуються керівництву місцевих рад, які самостійно організують роботу трибуналів».

Замість верховенства права за даними документами впроваджувалася так звана «революційна доцільність», тобто довольне трактування розпливчато сформульованих норм, а також об'єднання в єдиному органі функцій попереднього слідства та судового процесу. Та й самі норми мали рекомендаційний характер, що давало великий потенціал для так званої «революційної творчості народних мас». Таким чином, можемо стверджувати, що ці судові органи практично ставилися над законом, а змагальність сторін у процесі набувала суто формальних рис.

В Україні революційні трибунали було запроваджено декретом харківського радянського уряду від 4 січня 1918 року на основі російського аналога. Однак прихід німецьких військ в Україну унеможливив реалізацію цього документу. Після відновлення більшовицької влади в Україні на початку 1919 р. відновилися і діяльність ревтрибуналів.

Тимчасове положення від 20 лютого 1919 р. запроваджувало революційні трибунали по одному на губернію. Число

членів трибуналу встановлював губвиконком, але воно не могло бути меншим 15. Справи розглядалися у складі 5, а з березня 1920 р. – 3 членів трибуналу. Попереднє слідство здійснювали особливі народні слідчі. Для збереження форми змагальності сторін створювалися колегії обвинувачів і колегії правозахисників. До компетенції трибуналів відносилися справи про «контрреволюційні злочини», державну зраду, шпигунство, злочини за посадою, спекуляцію, а також справи про інші злочини, які передавалися на розгляд трибуналів за постановами губвиконкомів. У 1920 р. компетенцію трибуналів було розширено, їм передавалися справи про бандитизм, розбої, грабежі, розкрадання та деякі інші злочини. Трибунали вже мали право засуджувати винних до різних мір покарання, аж до розстрілу. Для розгляду скарг на вироки трибуналів був створений Верховний касаційний суд, а наприкінці травня 1919 р. – Верховний революційний трибунал України, який розглядав справи особливої важливості як суд першої інстанції⁴.

Станом на 1919 рік до складу Чернігівського губревтрибуналу входило 5 осіб: Михалович (голова), Рубан Г. (заступник голови), Гладовський (член ревтрибуналу), Грінкруг Н.І. (голова слідчої комісії), Азявін Д. М. (член слідчої комісії), Безрученко В.С. (секретар)⁵.

Анкета голови губревтрибуналу Михалович нами не знайдена. Відомо, що він займав інші, більш важливі посади в губернії, і не брав участі в сесіях даного судового органу влади. З анкет інших співробітників губревтрибуналу встановлено, що євреєм за національністю був Грінкруг Неофіт Ісакович, 30 років. На даній посаді перебував з 6 грудня 1919 року за рекомендацією політичного відділу 12-ї армії. Отримував зарплатню – 3400 рублів (заступник голови отримував 3600 руб). Мав партійний стаж з 1908 р., середню освіту (крім нього з середньою освітою був тільки Д.М. Азявін). Служив в лавах Червоної армії з дня жовтневого переворо-

ту. До Лютневої революції працював секретарем Колчака на крейсері «Микола II», будучи членом більшовицької партії⁶.

Однак євреї, так само як і всі інші національності на теренах Російської імперії, опинилися по обидва боки барикад – і серед суддів, і серед засуджених. Громадянська війна привела до братовбивства, без огляду на нації та віросповідання.

Однією з найбільш показових справ з розгляду контрреволюційних злочинів стала справа громадянина м. Чернігова Ісаака Аврамова Шварца. Слухання даної справи відбулося 24 березня 1919 р. на 1-му засіданні революційного губтрибуналу. Головував товариш Рубан, обвинувачення представляв товариш Абрамов, захисниками були Галембський та Антоненко. Обвинувачення варте того, щоб його навести повністю: «Навесні минулого року гетьманський уряд в Україні, покірний волі поміщиків, став впроваджувати в життя положення про відшкодування всіх збитків, що понесли поміщики в ході революції. В основу нового порядку була покладена повна безкарність одних (поміщиків) і найсуворіші репресії до інших (селян). Все це супроводжувалося репресіями проти селянства. Ця форма та порядок відшкодування збитків вже в той час визначалася словом «грабіж». Місцеві чернігівські поміщики, як то: Молявко, Комаровський, Подусевська, Глуховський, запрошують в якості спеціаліста зі збору «контрибуцій» приватного повіреного Шварца. Район діяльності Шварца визначався селами Шибиринівка, Рогощі, Плехово, Левоньки, Скугарі. На цьому закінчується робота поміщиків, на арену впливає спеціаліст-провідник безправного поміщицького закону. До збору контрибуції Шварц приступає шляхом погроз, арештів, з залученням німецьких загонів. Так, в с. Плехово, пропонуючи селянам зібрати 100 тис. рублів у відшкодування збитків поміщика, Шварц каже: «Якщо ви не знесете всі гроші впродовж доби, то ми заберемо всю вашу худобу, навіть і склянки заберемо та надішлемо до вас каральний загін, який шкіру

з вас зніме.» В іншому місці Шварц арештовує 70-літнього дідуся за те, що той «розбещує людей і умовляє їх не платити контрибуції». Там же арештовує 5 осіб, загрожує сільському старості шибеницею. 10 червня він з'являється в супроводі 12 озброєних німців в с. Рогощі, тут бідняки селяни зі сльозами і плачем повзають перед ним навколішки.»⁷

Слухання справи продовжувалося і наступного дня 25 березня. Трибунал прийшов до висновку, що Шварц діяв в інтересах поміщиків за допомогою каральних загонів, накладав на села контрибуції, при чому термін їх відшкодування встановлював вкрай короткий. Так, в с. Шибиринівка для внесення 15 тис. рублів був встановлений термін в 3 години. Плата за відчужене майно поміщиків встановлювалася занадто висока. В хід пускалися погрози та навіть насилля над селянами.

На основі наданих доказів Шварц обвинувачувався революційним трибуналом як контрреволюціонер, що брав активну участь в справі захисту інтересів поміщиків. Захисник Галембський намагався пояснити, що не можна порушувати того, чого нема. Тобто Шварц не порушував законів гетьманського уряду. Захисник також вказував, що контрибуція стягувалася лише у 1/3, 1/4, 1/5 частинах шкоди, нанесеної майну поміщиків. Захист наполягав, що 79-літній поміщик Комаровський ніякої небезпеки для існуючої влади не несе.

Однак вирок губревтрибуналу був безжальним – розстріл обох. В своєму останньому слові Шварц сказав, що діяв лише як професіонал, ніякій контрреволюції не сприяв⁸.

Отже, вже перше засідання губревтрибуналу засудило представника єврейської нації до розстрілу. Це судилище за два дні приговорило 2-х громадян, виключно за професійною та класовою ознакою до розстрілу. На те, що обидва діяли в компетенції законів гетьманського уряду і в тодішньому правовому полі, звернули увагу лише захисники обвинувачених. При розгляді даної справи видно, що захист був справжнім,

неформальним, але ревтрибунал до нього не дослуховувався. Не бралось до уваги, що приватний повірений Шварц погрожував селянам, арештовував, але нікого не розстріляв. Ну, а методи селянського відчуження поміщицького майна трибунал і не збирався розслідувати, оскільки це входило до тодішніх чеснот, які називалися «революційною творчістю мас». Дотримання правосуддя і не входило до завдань трибуналів, яким треба було якомога швидше розправитися з прихильниками інших політичних сил та режимів у громадянській війні. Так, іншим прикладом роботи губревтрибуналу у даному складі став вирок від 24 липня 1919 року, яким засуджувався до смертної кари за контрреволюційну діяльність 14 жителів Городнянського повіту⁹.

На розгляд чернігівського губревтрибуналу у 1919 р. потрапила справа і фабриканта Симхи Абрамовича Деня, якого обвинувачували у спекуляції та фінансових махінаціях, а саме у незаконному вивозі шкір з м. Клиніці під час наступу Червоної армії. Шкіри були вивезені у Чернігів за підробними документами, де і були продані місцевому відділу райшкіри, за що День отримав декілька сот тисяч рублів. 13 червня 1919 р. його було поставлено під міліцейський нагляд, однак пізніше був відпущений на волю під заставу в 10000 рублів по причині несерйозності складу злочину. У серпні мав місце опис всієї вивезеної підозрюваним сировини – на загальну сумму 428313 рублів. Подальша доля Симхи Абрамовича Деня невідома¹⁰.

Доречно наголосити, що під час громадянської війни та впровадження більшовиками політики «воєнного комунізму», яка передбачала повну заборону торгівлі в державі та відміну товарно-грошових відносин, у розряд спекулянтів міг потрапити кожний, хто придбав за містом мішок з хлібом для порятунку власної родини або вирішив продати родинну прикрасу з цією ж метою. Нерідко за подібні «злочини» каральна система більшовиків могла застосувати будь-яку міру покарання аж до розстрілу.

В даному ж випадку зрозуміло, що у фінансових махінаціях райшкіри С.А. День був лише посередником. Отже, незаконні операції проводили як раз ті установи більшовицької влади, які були створені заради припинення торгівлі і переходу економіки на безгрошову систему централізованого перерозподілу всієї продукції в межах величезної країни. Досить швидко керівництво більшовицької партії зрозуміло всю безперспективність даного експерименту.

У 1920 р. склад губревтрибуналу змінився, у зв'язку з наявністю значної кількості справ по повітах почали застосовуватися його виїзні сесії. У березні 1920 р. відбулася виїзна сесія у Новгород-Сіверському повіті в складі голови губревтрибуналу Рака та його членів Тищенко і Гурінова. Ця трійка розглянула справу із звинувачення Еселя Моїсейовича Ляліна 73 років у дачі хабаря та Шльоми Абрамовича Брука 62 років у передачі хабаря та неправдивих показаннях. Всі факти злочину були доведені. Вирок: обом строк ув'язнення півроку з огляду на старість¹¹. Деталі цієї справи нам невідомі.

Однак відомо, що у 1920 р. частина засуджених ревтрибуналом потрапила під амністію з нагоди «3-ї річниці жовтневої революції». В Новгород-Сіверському повіті пощастило Зеліку Розембауму, засудженому за спекуляцію, Ізраїлю Климовицькому (за приховування шкіряних виробів), Фрейде Пейсаровичу (за контрреволюцію)¹². Були й інші випадки амністії засудженим губревтрибуналом. Отже, можна припустити, що кількість розстрільних справ та обсяг репресій в цілому у 1920 р. дещо зменшився у порівнянні з першим етапом створення губревтрибуналу у 1919 р.

З усіх наведених вище фактів можемо зробити певні висновки. Більшовики запроваджували революційні трибунали, в тому числі у м. Чернігові, для боротьби зі своїми політичними опонентами та представниками тих класів та прошарків, що не вписувались у плани побудови нового

суспільства керівництвом партії. Революційні трибунали керувалися не чіткими нормативними актами, а розпливчато сформульованими положеннями, що давали великий простір для ініціативи на місцях та мали величезний спектр повноважень. На практиці доля підсудних повністю залежала від складу трійки та її політичних, економічних поглядів і просто сьогоденних настроїв.

Губревтрибунал м. Чернігова у 1919 р. з легкістю виносив розстрільні присуди, особливо щодо злочинів, які трактувалися як контрреволюційні. Під дану категорію найчастіше потрапляли особи, що були на службі чи співпрацювали з попередніми політичними режимами на Україні (гетьманом Скоропадського, Центральною Радою, денікінськими військами тощо) або були представниками тих соціальних верств, що стали зайвими у планах побудови нового суспільства (наприклад, поміщики). Члени трибуналу призначалися виключно з представників більшовицької партії та їм співчуваючих. Заради справедливості треба зазначити, що для 1919 р. року характерна і велика кількість виправдувальних вироків за відсутністю складу злочину і відсутністю доказової бази у дрібних справах або їх незавершеність. Для 1920 р. стали характерними амністії для значної кількості засуджених.

Серед працівників ревтрибуналу знаходимо представників і єврейської нації. В умовах явних та прихованих національних обмежень Російської імперії єврейські інтелігенти, що не могли отримати престижної освіти або роботи, легко потрапляли до найбільш радикальних партій, що проголошували своєю метою соціалізм та інтернаціоналізм. Таким чином значна їх кількість потрапила під вплив більшовицької ідеології та на перших порах отримали посади в новостворених органах влади. Але інша частина єврейського суспільства трималася консервативних політичних поглядів, своїх попередніх посад та набутого працею не одного покоління майна. Типовим пред-

ставником таких євреїв був приватний повірений Ісаак Аврамович Шварц, що став першою жертвою чернігівського губревтрибуналу. Отже, трагедія громадянської війни поділила єврейську націю, так само як і українську і російську, на ворогуючі табори, що впродовж 1917 – 1921 рр. чинили братовбивство і під час воєнних дій, і в судових приміщеннях.

1. Розстальний В. Закривавлене Придесення 1918-1919 рр. // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 9 – 16; Розстальний В. Робота «трійок» на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1996. – № 6. – С. 79 – 85.

2. Декреты советской власти. Т.1. – М., 1957. – С. 124 – 126.

3. Декреты советской власти. Т.1. – М., 1957. – С. 127 – 128.

4. Павлов Д.Б. «Трибунальный» этап советской судебной системы. 1917 – 1922 гг. // Вопросы истории. – 2007. – № 6. – С. 15.

5. ДАЧО - Ф.Р-4609. – Оп.1. - Спр.1. – Арк. 15.

6. ДАЧО - Ф.Р-4609. – Оп.1. - Спр.12. – Арк. 8.

7. Известия Черниговского военно-революционного комитета Черниговского уездного исполнительного комитета и городского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1919. – №53 (27 марта). – С. 3.

8. Известия Черниговского военно-революционного комитета Черниговского уездного исполнительного комитета и городского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1919. – №54 (28 марта). – С. 3.

9. ДАЧО - Ф.Р-4609. – Оп.1. – Спр.14. – Арк. 15.

10. ДАЧО - Ф.Р-4609. – Оп.1. – Спр.41. – Арк. 5.

11. ДАЧО. – Ф.Р-4609. – Оп.1. – Спр. 421. – Арк. 245.

12. ДАЧО. – Ф.Р-4609. – Оп.1. – Спр. 421. – Арк. 10.

Сергей Нилус: реанимация мифа

Особенностями антисемитской литературы в XIX–XX веках в разных странах являлись фабрикация и подделки, а также заимствование и тиражирование одинаковых идей и сюжетов: о так называемом еврейском заговоре, о враждебном христианству иудаизме, «кровавый навет» и мн.мн.др. Наш сегодняшний рассказ посвящён неизвестным страницам жизни писателя-антисемита Сергея Александровича Нилуса – одного из разработчиков всё ещё живущего, к сожалению, и донныне мифа о «всемирном еврейском заговоре» и создателя самой знаменитой фальшивки в истории – «Протоколов сионских мудрецов».

К этой теме я уже обращался в докладе «Два Нилуса», опубликованном в мае 2009 года.

Поэтому – небольшое предисловие.

Осенью 1998 г. мне позвонил из Иерусалима известный израильский специалист по истории российского еврейства, доктор исторических наук Савелий Юрьевич Дудаков. Он рассказал, что уже на протяжении трех десятилетий занимается изучением истории создания и распространения по миру «Протоколов сионских мудрецов». Тогда Савелий Юрьевич попросил меня найти в Государственном архиве Черниговской области дело редактора и издателя «Протоколов сионских мудрецов» Сергея Александровича Нилуса, который, скитаясь по городам и весям в годы советской власти, по словам Савелия Дудакова, с 1926 по 1928 год проживал в Чернигове ¹.

Мой поход в архив положительного результата тогда не дал. Но благодаря черниговскому исследователю Владимиру Яковлевичу Руденку я всё же узнал, что дело С. А. Нилуса в

Чернигове, находится оно в одном из закрытых архивов города, но ему известны некоторые его детали.

В своём докладе 2009 года я подробно остановился на теме создания и распространения «Протоколов...» в XX веке, вплоть до развала СССР в 1991 году. Однако «Протоколы...», к сожалению, оказались востребованными и после развала тоталитарного режима. Опубликованная ещё в начале XX века, сегодня фальшивка уже перешагнула своё столетие...

В мае 2011 года на интернет-сайте «Грани.ру» со ссылкой на Интерфакс я прочитал сообщение, которое меня просто потрясло. В сообщении говорилось о том, что секретарь Общественной палаты Российской Федерации академик Евгений Велихов обратился к генпрокурору Юрию Чайке с просьбой принять меры, необходимые для признания книги «Протоколы сионских мудрецов» экстремистской литературой. «В адрес Общественной палаты поступило обращение академиков РАН Юрия Пивоварова и Валерия Тишкова, в котором они выражают возмущение в связи с распространением в Москве книги «Протоколы сионских мудрецов». На протяжении XX века авторитетные российские и европейские авторы в солидных изданиях и книгах, а также судебные органы многократно и неоспоримо доказывали подложность «Протоколов», их провокационный, агрессивно ксенофобский характер», – говорилось в письме Велихова генпрокурору.

Велихов отмечал, что «академиков РАН, как и представителей правозащитной общественности, тревожит тот факт, что прокуратура Северного административного округа Москвы в марте 2011 года, отвечая на общественный запрос, со ссылкой на некую психологическую экспертизу, объявила, что «Протоколы» имеют «критическую историко-просветительскую и политико-просветительскую направленность» и не содержат информации, побуждающей к действиям против других национальностей». «Подобная возмутительная, вне-

правовая, антинаучная позиция была поддержана прокуратурой Москвы, но распространение в Российской Федерации «Протоколов сионских мудрецов» представляет существенную угрозу межнациональному миру, согласию и целостности нашей страны», – говорилось в письме ².

Буквально через месяц после обращения академика Велихова в генпрокуратуру России я наконец-то сумел получить для работы многие годы спрятанное от посторонних глаз это заветное, открывшееся необычной стороной Дело.

Но сохраним интригу...

Итак,

Объединённое

Государственное политическое управление

Дело № 50035

По обвинению гр. Нилуса Сергея Александровича.

Начато 24 апреля 1927 г.

Окончено 17 июля 1989 г.

На 38 листах.

А ниже один за другим три штампа:

Зарегистрировано в 1941 г.

Учено в 1962 г.

Учено в 1989 г.³

Открываем Дело.

ГПУ
при Совете народных
комиссаров
24 августа 1927 г.
№ 078424 г.
г. Харьков

Совершенно секретно
В Особое совещание при
коллегии ОГПУ
копия для сведения
нач. окротдела ГПУ
г. Москва и Чернигов.

С делом на гражданина Нилуса.

При сём препровожаем дело на гр. Нилуса Сергея Александровича на предмет санкционирования постановления Особсовещания при коллегии ГПУ УССР

от 6/VIII –27 г. о высылке его за пределы УССР сроком на ТРИ года.

Обвиняемый находится на свободе под подписку о не выезде.

Приложено: дело

ВР НАЧ УСО ГПУ УССР

/Вяткин/

ВР Уполн. 1 гр.

/ Черников/ 4.

Следующий документ проливает свет на причины высылки.

Выписка из протокола №34/117

Особого совещания коллегии ГПУ УССР от 6 августа 1927 г.

Слушали	Постановили
19. Ходатайство Черниговского Окротдела ГПУ об административной высылке гр. Нилуса Сергея Александровича, 65 лет, русского,	Принимая во внимание, что Нилус использовал религиозный фанатизм масс в целях дискредитации Советской власти, систематически распространяя провокационные контрреволюционного

бывший дворянин, антисоветский элемент. Докл. т. Петров	характера слухи – признать социально опасным элементом и возбудить ходатайство перед Особым совещанием при коллегии ОГПУ с высылкой его за пределы УССР, сроком на ТРИ года.
--	--

Председатель Особого Совещания при Коллегии
 ГПУ УССР /Карлсон/
 Секретарь Особого совещания /Гроссман/⁵.

К сожалению, не все материалы дела доступны для изучения.

Закон Украины «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине» (1991), Закон «Об Информации» (1992), Постановления Верховной Рады Украины «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине» (1993) запрещают знакомиться с протоколами допросов осуждённых, находящимися в их делах, и материалами, касающимися третьих лиц.

Анкета обвиняемого (27/04/1927 г.) построена по принципу «вопрос» – «ответ».

В ней мы находим сведения о месте рождения Нилуса – это г. Москва; в графе «род занятий» читаем – безработный; «партийность» – беспартийный; «социально-профессиональная принадлежность» – без определённых занятий; «образование» – высшее; «национальность» – русский. В графе «состав семьи» значится жена Елена Александровна Нилус, 65 лет, и двоюродная сестра Наталья Афанасьевна Владимирова 81 года⁶.

Анкеты, которая по своей структуре отражает только основные данные об анкетирваемом, в нашем случае следует дополнить ещё некоторыми сведениями (подчеркнув учёность) для создания более целостного портрета данного персонажа.

Нилус – в прошлом землевладелец в Орловской губернии, получивший хорошее образование и диплом юриста в Московском университете; он прекрасно владел французским, немецким и английским языками и хорошо знал современную ему европейскую литературу. Все эти знания и навыки, глубокое изучение всевозможных европейских антисемитских памфлетов и других антиеврейских произведений дали ему возможность написать методом компиляции и издать фальшивку, которая впоследствии распространилась по миру под названием «Протоколы сионских мудрецов».

Следующий доступный документ датирован 30 апреля 1927 г., адресован Черниговскому окружному прокурору. Этот документ приоткрывает секрет над тем, как и почему Нилус оказался в Чернигове.

Заявление

Жены арестованного
24 апреля 1927 г.

Сергія Александровича Нилуса
Елены Александровны Нилусъ

(Заявление написано с «ятями», поэтому далее приведем его в адаптированном виде)

На основании того, что муж мой в преклонных годах (65-й г.) и страдает опасной сердечной болезнью (расширение аорты), при которой от изменения обычных условий жизни и всяких волнений, по мнению докторов, может последовать внезапная смерть, я ходатайствую о его освобождении от тюремного заключения. Мой муж был уже два раза арестован, и это

сильно отозвалось на его здоровье. Первый раз в селе Заречье, около Пирятина, Полтавской губернии 1 сентября 1924 г. и помещён в Прилукский ДОПР, а 14 сентября в Киевский ОГПУ, где просидел 6 месяцев и был выпущен 26 февраля 1925 г.

14 октября 1925 г. был снова арестован и немедленно препровождён в Москву, прямым сообщением, с конвойным, где просидел при ОГПУ 4 месяца до 31 января 1926 г., когда дело его было совершенно ликвидировано на том основании, что его литературная деятельность, за которую он был арестован оба раза, совершенно прекратилась в 1916 г. до Советской власти, и он был выпущен с обязательством о невыезде из Москвы, и 6 апреля того же года ему было объявлено разрешение жить в любом месте СССР кроме главных городов, с обязательством явиться при приезде в местный ОГПУ, но без регистрации.

Выбрав Черниговскую губернию, он явился в ОГПУ, где местная власть обязала его являться два раза в месяц, что зимой было очень вредно для его здоровья, и он просил разрешить являться раз в месяц, но ему было в этом отказано.

Никаких замечаний ни разу не получал, ни в каких делах не был замешан.

При выдаче ему свидетельства в замен выданного в Москве не было отмечено о его праве жить в любой местности СССР. Написано, что он выслан в Чернигов, что не соответствует истине.

По всем изложенным причинам, совершенно не понимаем, почему он после обыска, который не дал никаких результатов, был снова 24 апреля арестован.

Прошу Т.О. Прокурора рассмотреть его дело.

Жена арестованного С. Нилуса
Елена Александровна Нилус ⁷.

Здесь уместно отойти немного от материалов дела и обратиться к личности супруги Нилуса Елены Александровны.

В конце 1890-х годов в прошлом землевладелец С.А. Нилус, истратив всё своё богатство во время пребывания во Франции, возвратился в Россию и стал вести образ жизни вечного паломника, перебираясь из одного монастыря в другой. Около 1900 года он издал книгу, в которой описал, как из интеллектуала-атеиста превратился в ревностного последователя православия и мистика. Об этой книге похвально отозвались консервативные и религиозные газеты, в результате чего ею заинтересовалась и сестра императрицы великая княгиня Елизавета Фёдоровна. Она была человеком очень набожным, но с глубоким недоверием относилась к мистикам-авантюристам, которыми окружал себя царь Николай II. Виновным в этом обстоятельстве она считала Иоанна Янышева – исповедника царя и царицы. Княгиня решила заменить его человеком, которого она считала истинным мистиком и непоколебимым православным верующим, – Сергеем Нилусом.

В 1901 году Нилуса переводят в Царское Село. По плану княгини предполагалось женить Нилуса на одной из царских фрейлин Елене Александровне Озеровой и рукоположить его в священники. А далее навязать его царю и царице как исповедника. Однако противники Нилуса обратили внимание церковных властей на некоторые факты из жизни Нилуса, которые делали невозможным его переход в духовный сан. Речь шла о его беспорядочной любовной жизни. Нилус попал в немилость и вынужден был покинуть двор. Но, несмотря на такие перипетии, он всё же через несколько лет женился на Е. А Озеровой⁸.

В 1909 году Нилус с женой жили на большой даче около знаменитого монастыря в Оптиной пустыни. Соседние с их комнатами помещения использовались как приют для калек, блаженных и юродивых, которые жили там в надежде

на чудотворное излечение. Все они жили на пенсию, которую императорский двор выплачивал Озеровой как бывшей фрейлине! Озерова, или госпожа Нилус, поражала соседей абсолютной покорностью перед мужем. Она даже имела хорошие отношения с бывшей любовницей Нилуса, которая проживала на той же даче и, потеряв своё состояние, также жила на пенсию Елены Нилус ⁹.

Следует также добавить, что известный французский журналист Арман дю Шайл (жил в России в 1909–1920 г.г.), перешедший в православие, в 1921 году писал, что в 1905 г. Нилус издал «Протоколы сионских мудрецов» в Царском Селе с реквизитами местного общества Красного Креста. Мало того, он подчёркивает, что это стало возможным благодаря Елене Озеровой. Со временем, когда советская власть пришлёт фотокопии документов на процесс в Берне (1934–1935 г.г. Суд по иску еврейских организаций Швейцарии против издателей «Протоколов» местной нацистской организации), это утверждение подтвердится. Среди присланных документов окажется несколько писем, адресованных Московскому цензурному комитету и написанных этим самым комитетом, которые очень чётко показали, как Озерова использовала своё положение фрейлины, чтобы добиться издания книги своего жениха и будущего мужа ¹⁰.

Вот какая женщина ходатайствовала за своего мужа. Далее, как мы увидим, прошение жены всё же сыграло свою роль в дальнейшей судьбе Нилуса.

Акт освидетельствования здоровья

гр. Нилус страдает болезнью лёгких, расширением дуги аорты, кардиосклерозом с *(неразборчиво)* сердца, почему подлежит лечению *(далее неразборчиво)*.

В общем, болезненные изменения постоянные, по существу неизлечимые.

Освидетельствование производилось на основании предписания Черниговского ГПУ

Врачи Окргздрава 3 чел. в присутствии представителя ДОПРА ¹¹.

Далее следует

Выписка из протокола

Особого совещания при коллегии ОГПУ
от 05 декабря 1927 г. ¹².

Слушали	Постановили
75. Дело № 50035 по обвинению гр. Нилуса Сергея Александровича по 58/10 ст. УК	Нилуса Сергея Александровича из- под стражи освободить, лишив права проживания в Москве, Ленинграде, Ростове Н/Д, означенных губерниях и Украине сроком на ТРИ года согласно ст. 6 амнистии от 6/ХІ – 27 г. срок наказания сократить на ОДНУ ЧЕТВЕРТЬ Дело сдать в архив Секретарь коллегии ОГПУ / подпись/

Высланный из Украины Нилус поселяется в деревне Крутец Владимирской губернии. Чем занимался он там – нам неизвестно.

*Объединённое
Государственное Политическое
Управление при совнаркоме
Владимирский губернский отдел
30/1 – 1929
№1339
г. Владимир*

вх.1328
ОЦР ОГПУ
гор. Москвы

Уведомляем, что стоявший у нас на учёте админвысланный с лишением права проживания в Москве Ленинграде, Ростове Н/Д, означенных губерниях и Украине Сергей Александрович Нилус, согласно постановлению Особого Сопсовещания при коллегии ОГПУ – 14 января с/г умер от паралича сердца, вследствие чего с учёта административного выселения нами с учёта снят.

Пом. Начальника ВГО ОГПУ
Начальник 3-го отделения

/Хандриков/
/Александров/¹³.

Вот так закончился жизненный путь фальсификатора-антисемита – одной из самых одиозных личностей в истории России середины XIX-го – первой трети XX-го веков С. А. Нилуса.

Далее, как и положено, следует опись документов, содержащихся в деле на С.А. Нилуса, состоящая из 21 пункта. Из описи я узнал о документах, подшитых в Деле, на которые мне посмотреть не разрешили. Это рапорт об обыске и аресте; предъявление обвинения; протокол допроса Нилуса; обвинительное заключение; предложения прокурора и др.

Интересно, что в Деле (во всяком случае, в документах, которые я видел) нет даже упоминания о главном труде в жизни Нилуса – «Протоколах сионских мудрецов». Хотя можно сказать со стопроцентной уверенностью, что обыск в квартире Нилуса не мог не дать определённого «улова»....

Это можно утверждать даже несмотря на то, что в письме Окружному прокурору жена Нилуса утверждает, что «его литературная деятельность, за которую он был арестован оба раза, совершенно прекратилась в 1916 г. до Советской власти». Для подтверждения своих слов я хочу сослаться на доклад Владимира Руденка «К вопросу о пребывании Сергея Нилуса в Чернигове», прочитанный им на научном семинаре в сентябре 2000 года. «От своих взглядов он (Нилус), – пишет Руденок, – не отступил до конца жизни». И далее: «Нилус устраивает в Чернигове нелегальные благотворительные концерты в поддержку репрессированных священнослужителей, проводит собрания интеллигенции, **на которых читает свои антисемитские сочинения**, призывает верующих бороться с официальной и автокефальной церквями»¹⁴.

Насколько маниакальной была ненависть Нилуса к евреям, описано и подтверждено многими исследователями. Естественно, эта его фобия влияла и на его окружение, дальнее и ближнее. В библиотеке Винера в Лондоне сохранилось много писем, написанных сыном Нилуса от первой жены Сергеем Сергеевичем Нилусом (1888 – 1941 г.г.), и писем о нём. С. С. Нилус имел польское гражданство и уже в середине 1930-х годов предлагал свои услуги нацистам. В нашем докладе уместно будет зачитать письмо, которое он направил одному из главных нацистских идеологов Альфреду Розенбергу из уже оккупированной Польши в марте 1940 г.:

«Я единственный сын первооткрывателя «Протоколов сионских мудрецов» С. А. Нилуса. [...] Я не могу и не должен оставаться безразличным в эти времена, когда судьба всего арийского мира повисла в неизвестности. Я считаю, что победа Фюрера, этого гениального человека, принесёт освобождение моей несчастной стране, и я верю, что могу поспособствовать ей на любой работе. После блистательной победы могущественного немецкого оружия ... я сделал всё,

чтобы заслужить право активного участия в уничтожении еврейской заразы....»¹⁵.

Вот так. Яблоко от яблони...

«А где же обещанная интрига?» – спросит внимательный читатель.

Наберитесь терпения.

Следующий документ «Заключение в отношении Нилуса Сергея Александровича по материалам уголовного (арх. № 4315) дела» датирован ... 17 июля 1989 года. Подумать только: прошло 60 (!) лет...

В «Заключении...» сообщается о том, что Нилус Сергей Александрович обвинялся в создании контрреволюционной группировки (ст.58 – 10 УК) и по постановлению Особого совещания при коллегии ОГПУ от 05/12/1927 г. лишён права проживания....

И далее «Нилус Сергей Александрович попадает под действие ст. I Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 г. «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-х – 40-х и начала 50- годов». Документ подписан старшим помощником прокурора области по надзору за следствием в органах госбезопасности Н. К. Короленко и Начальником подразделения УКГБ УССР по Черниговской области Е. И. Полуниным. Утверждён заместителем прокурора Черниговской области, старшим советником юстиции В.И. Григорьевым¹⁶.

1989 год – это были времена перестройки и своего рода особой эйфории, когда всем казалось, что вот наконец-то наступили времена справедливости. Тогда реабилитировали многих, часто скопом. Возможно (скорее всего), и без особого разбора... И в первую очередь реабилитировали тех, кто был осуждён внесудебным решением – всевозможными

«тройками» – или, как Нилус, Особым совещанием коллегии ГПУ. Однако, безусловно и то, что одиозная личность Нилуса как идеолога антисемитизма выходила за рамки определения «... восстановление справедливости в отношении жертв репрессий». Тот же Руденок в своём докладе пишет: «Но именно Нилуса можно назвать одним из главных виновников будущего Холокоста»¹⁷. И он не одинок в своём утверждении. Такого же взгляда на личность Нилуса придерживаются и многие другие историки.

Конечно, мне странно было узнать, что создатель «Протоколов сионских мудрецов» попал в категорию «жертв репрессий». Но что произошло – то произошло. Мы сегодня исследуем дело, а не даём оценку ...

Кажется, поставлена точка. И дело закрыто. Однако следующий документ поразил меня не меньше, чем заявление академика Велихова. Необходимо привести его полностью.

Российская Федерация
Администрация Орловской области

Орловская областная комиссия

по реабилитации и восстановлению

прав реабилитированных жертв

политических репрессий

№ 28

11.01.1996 г.

Украина, г. Киев

Прокуратура г. Киев

В связи с сообщением в комиссию Мценского районного отделения Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры просим Вас рассмотреть вопрос о реабилитации орловского писателя Сергея Александровича Нилуса, 1862 г.р., уроженца г. Москва, арестованного в Киеве ориентировочно в конце сентября 1925 г.

Председатель комиссии

/Алёшин А.Н./¹⁸.

Да... И с чего бы это уважаемой организации так заботиться о реабилитации писателя-антисемита, ничего, кроме сомнительной славы, не принесшего России? Не знали бедные «радетели-патриоты земли Русской», что милого их сердцу Нилуса реабилитировала ещё советская власть 7(!) лет назад...

Прокуратура України Прокурор міста Київ

*№13 – Р
від 19.01.1996 р.*

Начальнику управления СБУ по
городу Киеву и Киевской области
генерал лейтенанту Лихоузову В.А.

Копия: Российская Федерация
Администрация Орловской области
Орловская областная комиссия
по реабилитации и восстановлению
прав реабилитированных жертв
политических репрессий
Председателю комиссии Алёшину

Направляю письмо Орловской областной комиссии по реабилитации и восстановлению прав реабилитированных жертв политических репрессий

№ 28 от 11.01.1996 г. в отношении реабилитации гр. Нилуса Сергея Александровича, 1862 г.р., который был арестован в Киеве в сентябре 1925 г., для выполнения требований Закона Украины «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине» от 17 апреля 1991 года.

Приложение на 1 листе, первому адресату.

Зам. начальника отдела
Старший советник юстиции

Абраменко¹⁹.

Проходит 10 дней...

СБУ

***Управление СБУ по
Киеву и Киевской области
№ 2***

***1 февраля 1996 г.
№ 34-95***

**Начальнику подразделения УСБУ
по Черниговской области**

Копия: Российская Федерация
Администрация Орловской области
Орловская областная комиссия
по реабилитации и восстановлению
прав реабилитированных жертв
политических репрессий
Председателю комиссии Алёшину

Направляем для дальнейшего рассмотрения запрос в отношении реабилитации Нилуса Сергея Александровича, архивно-следственное дело № 4315 на которого, по данным УМВД Украины, находится у Вас на хранении.

Управление СБУ по Киеву и Киевской области сведениями в отношении гр. Нилуса Сергея Александровича не располагает.

Начальник подразделения УСБУ

В.В. Березюк ²⁰.

И вот, наконец, очень оперативно (прошло всего полтора месяца после запроса) 29 февраля 1996 года в город Орёл в адрес Председателя областной комиссии по реабилитации и восстановлению прав реабилитированных жертв политических репрессий Алёшина, уходит следующий документ. Приведём его полностью.

Справка

О реабилитации Нилуса Сергея Александровича

Гражданин Нилус Сергей Александрович, 1862 г.р., уроженец г. Москва, житель Чернигова, был арестован 24 апреля 1927 г. Обвинялся в создании контрреволюционной группировки религиозного характера /ст.58 – 10 УК РСФСР, ст. 73 УК УССР/. 19 мая 1927 г. на основании ст. 164 УПК взята подписка о невыезде.

Постановлением Особого совещания при Коллегии ОГПУ от 5 декабря 1927 г. Нилус Сергей Александрович из-под стражи освобождён, лишён прав проживания в Москве, Ленинграде, Ростове Н/Д, означенных губерниях и Украине сроком на ТРИ года. Согласно ст. 6 амнистии от 6/ХІ – 27 г. срок наказания сокращён на одну четверть.

Состав семьи на день ареста: жена Нилус Елена Александровна, 65 лет.

На основании уведомления № 1339 от 30 января 1939 г. Владимирского губернского отдела ГПУ Нилус С.А. умер 14 января 1929 г. от паралича сердца.

Заключением заместителя прокурора Черниговской области от 17 июля 1989 г. Нилус Сергей Александрович реабилитирован на основании ст. I Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 г. «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-х – 40-х и начала 50-х годов».

Основание: материалы архивного уголовного дела № 4315 – П, хранящегося в УСБУ по Черниговской области.

И.о. начальника подразделения

/В.Г. Булденко/²¹.

Ну, кажется теперь уже точка. Но нет...

Есть ещё один – теперь уже последний – документ. Это практически аналогичная Архивная справка. В ней мы находим ещё пару интересных фактов. Если в вышеприведённой справке говорилось о том, в чём обвинялся Нилус, то в настоящей справке речь идёт о причинах ареста: «арестован по подозрению в распространении среди граждан Чернигова различных провокационных слухов, дискредитирующих советскую власть и возбуждающих к ней недоверие». И ещё в ней сообщается о том, что в информации Владимирского губернского отдела ГПУ о смерти Нилуса «место (смерти) не указано».

Кому и на чей запрос адресовалась эта архивная справка, из дела не видно. После фамилии и подписи начальника подразделения записано «P.S. Запрос и сопроводительная в деле № 11468 – П»²².

Конечно, этот последний документ можно было бы здесь и не приводить, если бы не одно обстоятельство. Датирована эта справка 18 августа 1997 г., то есть оформлена она через полтора (!) года после ответа председателю Орловской областной комиссии по реабилитации и восстановлению прав реабилитированных жертв политических репрессий. Снова, как видим, кого-то (я думаю, не частное лицо) очень интересовал вопрос реабилитации Нилуса...

Учитывая вышеприведённое в настоящем докладе и определённые тенденции в современном российском обществе, что подтверждает и письмо, направленное в мае 2011 года секретарём Общественной палаты Российской Федерации академиком Велиховым генпрокурору Российской Федерации, популяризация антисемитских человеконенавистнических трудов Нилуса продолжается.... Так что ставить точку в деле Нилуса, как видим, к сожалению, ещё рановато.

1. Тринадцатые Запорожские еврейские чтения. – 2009. – С.117.
2. <http://grani.ru/Society/Xenophobia/Antisemitic/m.188469.html>
3. ГАЧО. – Ф.Р – 8840. – Оп.3. – Д.3175.
4. ГАЧО. – Ф.Р – 8840. – Оп.3. – Д.3175. – Л.1.
5. Там же – Л.2.
6. Там же – Л.7.
7. Там же – Л.13.
8. Н.Кон. Причина для геноцида /Саммит-книга/.– Киев., 2011 – С. 93.
9. Там же – С. 97.
10. Там же – С. 94-95.
11. ГАЧО. – Ф.Р – 8840. – Оп.3. – Д.3175. – Л.15.
12. Там же – Л.30.
13. Там же – Л.31.
14. История и культура евреев Левобережной Украины и Литвы. – Чернигов, 2000. – С.17-18.
15. Н.Кон. Причина для геноцида /Саммит-книга/ г. Киев. 2011 г. – С. 108-109.
16. ГАЧО. – Ф.Р – 8840. – Оп.3. – Д.3175. – Л.33.
17. История и культура евреев Левобережной Украины и Литвы. – Чернигов, 2000. С – С.16.
18. ГАЧО. – Ф.Р – 8840. – Оп.3. – Д.3175. – Л.35.
19. Там же – Л.36.
20. Там же – Л.36-а.
21. Там же – Л.37.
22. Там же – Л.38.

Діяльність Уповноваженого Київської районної комісії Єврейського громадського комітету допомоги постраждалим від погромів у Чернігівській губернії в 1921 – 1923 рр.

Публікація стосується досить маловідомої сторінки нашої історії – діяльності Уповноваженого Київської районної комісії Єврейського громадського комітету допомоги постраждалим від погромів у Чернігівській губернії разом із місцією американської благодійної організації АРА (Американської Асоціації Допомоги) та «Джойнтом» (Об'єднаним розподільчим комітетом американських фондів допомоги євреям, постраждалим від війни) і допомоги, яку вони надавали населенню Чернігівської губернії. На зберіганні у держархіві Чернігівської області знаходиться окремих фонд цієї організації, але документи в ньому представлені досить не повно за змістом та складом. Але вони дають змогу показати основні напрямки діяльності уповноваженого та підпорядкованих ним відділень на території Чернігівської губернії.

Уповноважений Київської районної комісії Єврейського громадського комітету допомоги постраждалим від погромів розпочав діяльність на території Чернігівської губернії згідно з рішенням президії губвиконкому від 1 лютого 1921 року. Протягом наступних місяців були призначені уповноважені в повітах, створені відповідні відділи при євсекціях відділів народної освіти, які перш за все розпочали реєстрацію постраждалих від погромів і біженців¹.

Треба сказати, що на початку 1920-х рр. життєвий рівень єврейського населення України різко упав як внаслідок погромів, так і внаслідок політики воєнного комунізму, яка пі-

дірвала дрібну торгівлю та кустарні промисли. На допомогу українському єврейству прийшли закордонні єврейські організації, перш за все «Джойнт», що входив до складу АРА. Його емісари доставляли в Україну одяг, продовольство, насіння та реманент. Ще у червні 1920 р. «Джойнт» заключив із радянським урядом угоду про співпрацю з Єврейським громадським комітетом допомоги постраждалим від погромів і запропонував сконцентруватися не просто на філантропії, а на адресній соціально направленій допомозі, у тому числі спонсоруванні освітніх і медичних проектів.

Із надходженням допомоги, зокрема в Україну, розпочався її розподіл. Так, вже навесні 1921 року допомогу продуктами, речами та медикаментами отримало єврейське населення Конотопа. У місцевих газетах оприлюднювалися списки тих, на чие ім'я надходили гроші з Америки та країн Європи, доставлялися листи від родичів з Америки та організувалася доставки листів до США².

Допомога надходила й від єврейських земляцтв і приватних осіб, здебільшого конкретним адресатам. Ідея надання допомоги жертвам погромів була досить популярна серед єврейського населення Америки. Влітку 1921 р. до Чернігова був направлений лист від голови Чикагського товариства допомоги євреям м. Ніжина, постраждалим від погромів, Аронова, в якому, зокрема, зазначалося: «Вот мы имеем здесь общество помощи евреям г. Нежина и уезда, в котором я состою председателем и Лейба Купер секретарем. Мы послали 19 ящиков одежды и обуви через Московский комитет, которые мы собрали исключительно у нежинских. Также мы собрали 5 тыс. долларов наличными»³.

Зусиллями американської преси інформація про погроми постійно публікувалася на шпальтах американських газет, що забезпечувало надходження благодійних коштів від приватних осіб та організацій.

Умови надання допомоги були такі самі, як і в інших країнах, де існували відділення АРА. Американці відповідали за весь цикл допомоги, тобто не лише доставляли її адресатові, але й сповіщали благодійника про те, кому й коли допомога надана. Про це свідчить і велика кількість звітної фінансової документації, представлена в фонді Уповноваженого Київської районної комісії єврейського громадського комітету допомоги постраждалим від погромів у Чернігівській губернії.

У лютому 1923 р., наприклад, до Чернігова «Джойнт» направив 125 посилок, що надійшли через АРА для розподілу серед єврейського населення. Це були типові, так звані 10-доларові посилки з продуктами першої необхідності, до яких входило: 10 фунтів цукру, 25 фунтів риса, 10 фунтів олії, 3 фунти чаю, 49 фунтів борошна, 20 банок згущеного молока. Для тих часів це було дійсне багатство, завдяки яким вижили цілі родини. Крім того, надійшло 50 светрів та 10 дюжин панчоx «для роздачі между учреждениями и уличными детьми»⁴.

Працівники АРА налагодили систему пошуку родичів за межами України, які могли внести гроші в пункти АРА, що існували в різних країнах та багатьох містах США з тим, щоб на ці кошти їхнім родичам в Україні видавали продовольство.

Так, наприклад, для мешканця Конотопа А. Немковського були отримані гроші з Берліна, а в Москві для нього була зроблена віза до Литви для виїзду родини за кордон⁵. Через Варшаву були надіслані кошти від родичів з Америки для ще однієї мешканки губернії (на жаль, прізвище в документах не вказано)⁶.

Розміри допомоги, яка розподілялася через спеціально відкриті пункти АРА для роздачі посилок та мережі безкоштовних їдалень, діяльність яких також знаходилась під контролем американців, була досить значною, але на місцях її вважали замалою. Так, наприклад, на II губернському з'їзді

діячів культури Чернігівщини, що відбувався у серпні 1921 р., у резолюції стосовно діяльності Чернігівського губернського комітету допомоги постраждалим від погромів зазначалося: «...Второй губернский съезд культдеятелей Черниговщины выражает свое удивление по поводу огромной работы помощи погромленным, проведенной Евобщесткомом среди еврейских погромленных масс Украины при ничтожных как качественно, так и количественно средствах, которые американские благодетели соизволили прислать»⁷. І це при тому, що протягом 1921 – 1923 рр., тобто в роки голоду у Поволжі та Східній Україні, АРА та «Джойнт» забезпечували продовольством іноді до 10 млн осіб одночасно, зокрема, в середині липня 1922 р. «Джойнт» годував тільки в Україні 800 тис. дітей щоденно⁸.

29 квітня 1923 р. на засіданні індивідуальної комісії Чернігівського губернського комітету допомоги постраждалим від погромів були визнано неефективним використання індивідуальної допомоги, оскільки вона «не удовлетворяет нуждающихся, а деморализует их». Натомість пропонувалося використати посилки «Джойнта» для відкриття їдалень для безпритульних дітей, а за можливості – і для дорослих⁹.

У лютому 1923 р. були відкриті Еміграційні бюро при губернському комітетові та уповноважених на місцях, які повинні були сприяти в організації еміграції населення губернії до родичів у США. Переважно місія бюро складалася з надання допомоги при оформленні документів і роз'яснень про переваги користування саме бюро, а не агентів, які за допомогою брали досить значні кошти з емігрантів¹⁰.

При місії АРА існував історичний відділ, співробітники якого збирали свідчення постраждалих від погромів.

Була складена програма збирання матеріалів про погроми, яка включала в себе наступні питання:

« А. Подробное описание пострадавшего пункта.

1) Количество еврейского и христианского населения до первого погрома и после последнего.

2) Количество домов, магазинов, фабрик, общественных и религиозных учреждений до первого погрома и после последнего.

3) Экономическое положение а) до войны; б) во время войны; в) в начале революции; г) перед первым погромом.

4) Каким политическим партиям и группировкам евреев и христиан принадлежала руководящая роль во время революции.

5). Взаимоотношения евреев и крестьянского* населения: а) до войны; б) во время войны; в) в начале революции; г) период Центральной Рады; д) во время первого большевистского периода; е) Центральной Рады при немцах; ж) гетмана; з) Директории; и) второго периода советской власти; к) Деникинщины; л) третьего советского периода; м) польской оккупации; н) теперь.

Б. Роль украинской интеллигенции в изменении отношений между еврейским и христианским населением.

1) Отношение еврейского населения (различных группировок) к украинскому национальному движению, в особенности к самостийности.

2) Роль украинских кооперативов, «Просвит», народных учителей в погромном движении (положительный и отрицательный).

3) Под какими лозунгами выступали атаманы, бандиты (петлюровщина, самостийность и др.) в данном пункте.

4) Биография или по крайней мере краткие сведения об атаманах, видных погромных агитаторах и проч.

В. Погромы (подробное описание каждого погрома).

1) Дата каждого погрома.

* Так в документе. Вероятно должно быть христианского.

- 2) Кто играл руководящую роль в погромах.
- 3) Защищали ли еврейское население и как.
- 4) Степень разрушения пункта.
- 5) Куда бежало еврейское население после погрома, его положение на новых местах.

6) Эпидемии после погрома в данном пункте и среди беженцев на новых местах.

7) Какие изменения в быте и психике населения произвели погромы.

8) Показания отдельных лиц, пострадавших от погрома (взрослых и подростков). Показания должны быть записаны теми же словами, не придавая даже литературной формы. Протоколы должны быть рассказчику прочитаны и им подписаны.

Г. Отношение христианского населения к погромам, к евреям, пострадавшим от погрома.

Д. Документы и фотографии.

Е. Еврейская самооборона во всех её стадиях.

- 1) В начале ее организации и теперь.
- 2) Взаимоотношения самообороны с местными органами советской власти.

3) Отношение еврейского и христианского населения к самообороне.

4) Социальный состав самообороны.

5) Руководители (героические личности и проч.).

6) Походы самообороны.

7) Отношение самообороны к бандитам и деревням, в которые они посылаются с карательной целью.

8) Отношение местных органов к советской власти и к погромам.

1) Средства борьбы с погромами: воззвания, митинги, карательные экспедиции.

2) Помощь соворганов погромленным.

Ж. Еврейские жертвы погромов.

3. Списки убитых (каждого погрома в отдельности) получать следует в еврейском погребальном братстве и в отделах записи актов гражданского состояния.

И. Положение погромленных детей (число сирот, школьная помощь, чем занимается и т. д.).

Примечание: 1. Желательно записывать легенды, созданные на почве погромов, пословицы и анекдоты.

2. Фотографии жертв погромов, бандитов, разоренных мест, братских могил и т. д.»¹¹

Працівники установ народної освіти, члени місцевих відділень та уповноважених громадських комітетів допомоги постраждалим від погромів розпочали збирання цих матеріалів¹². У Ніжині, наприклад, були сфотографовані могили жертв і зруйнована синагога, працівники закладів культури розпочали обстеження міста з метою збирання свідчень¹³. Зі сторінок зібраних спогадів перед нами постають жахливі події тих часів, але в цій публікації ми не будимо зупинятися на цьому боці діяльності комітету, оскільки більша частина їх вже оприлюднена¹⁴.

Наприкінці зазначимо, що усі документальні звіти про допомогу американці вивезли до США й зберігають їх у Гуверовському архіві, й кожен бажаючий може дізнатися про те, кому й яка була надана допомога.

1. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-4533, оп. 1, спр. 7, арк. 8 – 8 зв.; спр. 11, арк. 8 зв.; спр. 16.

2. Там само, спр. 7, арк. 8 – 8 зв.

3. Там само, спр. 13, л. 14.

4. Там само, спр. 93, арк. 3.

5. Там само, спр. 74, арк. 28.

6. Там само, спр. 63, арк. 23 – 24 зв.
7. Там само, спр. 67, арк. 1.
8. Йоффе Д. К 90-летию Джойнта / Д. Йоффе // Заметки по еврейской истории. – 2005. – Апрель. – Вип. 4.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4533, оп. 1, спр. 66, арк. 1.
10. Див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4533, оп. 1, спр. 61, арк. 33; спр. 63, арк. 11 – 11 зв.; спр. 76, арк. 16 тощо.
11. Там само, спр. 18, арк. 69.
12. Див, наприклад: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4533, оп. 1, спр. 14, арк. 14.
13. Там само, спр. 13, арк. 15 – 15 зв.
14. Морозова А.В. Єврейські погроми на Чернігівщині у 1918 – 1921 рр. / А. В. Морозова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 116 – 123. Її ж. Погроми на Сумщині у 1918–1919 рр. / А. В. Морозова // Сумська старовина. – Х. – С. 236 – 243.

З історії однієї фотографії: Добрянська крамниця «Торгсин»*

В історії Чернігівщини значиться багато трагічних сторінок, особливо це стосується ХХ ст. Рясніє минуле століття великою кількістю забутих імен, зламаних доль, втрачених можливостей. Внаслідок політичних погромів на початку 1930-х рр. в СРСР фактично зникають серйозні історичні дослідження. Формується політика «примусової амнезії», складовою частиною якої стало впровадження до свідомості людей сконструйованої за допомогою преси, літератури, кіно та історичної науки спотвореної картини дійсності. Дана політика, як відзначає Л. Гриневич, дозволила вже в повоєнні роки отримати нове покоління радянських людей, для яких 1930-ті рр. асоціювалися виключно з перемогами та успіхами, і аж ніяк не з голодом, жертвами, репресіями¹. Натомість старше покоління не бажало не лише говорити, а навіть згадувати про ті часи.

Подібна доля спіткала й «Спеціальну контору для торгівлі з іноземцями на території СРСР» (скорочено – «Торгсин»), що функціонувала на теренах Радянського Союзу з 18 липня 1930 р. до 1 лютого 1936 р.² Спочатку вона обслуговувала виключно іноземців та радянських громадян, які розраховувалися інвалютою, а також отоварювала грошові перекази з-за кордону³. Однак у червні 1931 р. в її житті відбулися революційні зміни. Держава дозволила радянським громадянам в обмін на золоті монети старого карбування купувати в крамницях системи товари, а з часом перелік цінностей

* Автор висловлює щире подяку Надії Василівні Чернявській за надану допомогу в підготовці статті

був розширений. Торгсин почав приймати побутове золото, срібло, іноземну валюту, платину та коштовне каміння. Свій осередок сумнозвісне об'єднання мало і на Чернігівщині. Після створення згідно з постановою ВУЦВК від 15 жовтня 1932 р. нової області з центром у Чернігові⁴, розпочався процес формування представництва системи в межах нової територіально-адміністративної одиниці. У кінці 1932 р. Чернігівське обласне представництво ВУК «Торгсин» реорганізували в Чернігівську обласну контору⁵, яка працювала до моменту ліквідації об'єднання.

Попри велику кількість праць, присвячених радянській індустріалізації, колективізації, голодомору 1932 – 1933 рр., спеціалізованих робіт з історії Торгсину наразі не так і багато. Провідними спеціалістами, що систематично та послідовно вивчають дану проблематику, є О. Осокіна⁶, І. Павлова⁷, В. Толмацький⁸, В. Марочко⁹, В. Даниленко¹⁰ та О. Мельничук¹¹. Але й у їхніх роботах недостатньо уваги приділено долі звичайних працівників торгових пунктів об'єднання. Дана стаття має на меті на основі широкого кола невідомих раніше джерел та спогадів реконструювати основні віхи життя Бейли Абрамівни Сокольської (Чернявської) в контексті функціонування Добрянської крамниці «Торгсин», в якій вона працювала.

Народилася Бейля Абрамівна Сокольська 29 липня 1907 р. у Чернігові. Здобувши спеціальність бухгалтера, вона у 1931 р. разом з родиною переїздить до Добрянки. На той час в райцентрі нараховувалося 4,6 тис. осіб¹², а загалом в районі на території в 603 кв. км проживало 33,3 тис. осіб¹³. Після відкриття в населеному пункті крамниці «Торгсин» Бейля Абрамівна влаштовується в ній на роботу¹⁴.

Про намір створити осередок об'єднання в Добрянці оперативний відділ Чернігівської облконтори повідомив комерційного директора С. Хаїта ще у лютому 1933 р. Розташову-

ючись на відстані у 3 км від залізничної станції Горностаївка, вона мала обслуговувати «найвіддаленішу частину області», а територіально та адміністративно підпорядковуватися Чернігівському відділенню¹⁵. Планувалося, що крамниця розпочне свою роботу в кінці березня 1933 р.¹⁶, але вчасно зробити це не вдалося. Відчинилася вона лише 7 квітня 1933 р.¹⁷ і складалася з приміщення магазину та пункту скуповування срібла та золота. Згадки про осередок системи в Добрянці віднаходимо й у спогадах очевидців голодомору 1932 – 1933 рр. Так, Феодосія Булавинець (1924 р.н.) з с. Клубівка Ріпкинського району розповідала, що «...коли забрали до себе материну матір, вона віддала золотий п'ятак батьку і він у Добрянці купив пшона і хліба»¹⁸.

21 травня 1933 р. Добрянську крамницю відвідала комісія з перевірки апарату та була задоволена побаченим. Жодних підстав когось звільнити з роботи вона не виявила. З персоналу торгового пункту, крім Б. Сокольської, нам відоме ім'я його керівниці – українки Надії Йосипівни Федорченко (1903 р.н.). Інформації про неї небагато – у 1929 р. вона вступила в партію та пройшла навчання в партшколі¹⁹. Імена решти співробітників пункту наразі залишаються невідомими. Натомість збереглося колективне фото працівників крамниці, яке датується 8 серпня 1933 р. На його звороті знаходимо напис: «Б. Чернявській. На ширу згадку про працю Добрянського Торгсину». Сама Бейля Абрамівна Сокольська (Чернявська) на світліні сидить крайня праворуч. Можна припустити, що на фото присутня і керівниця крамниці Н. Федорченко. Натомість імена та посади решти осіб залишаються невідомими.

В крамницях Торгсину спостерігалася значна плінність кадрів. Серед головних чинників, що впливали на бажання чи небажання працювати, особливе місце відводилося матеріальному заохоченню, а саме – високій заробітній платі,

пільгам та, найголовніше, продовольчому пайку. Частина робітників системи, в залежності від посади та результатів роботи, одержувала доволі калорійний пайок. Наприклад, у жовтні 1932 р. до його складу входили 1 кг масла коров'ячого, 1 кг копчення, 4 кг борошна пшеничного, 2 кг макаронів, 1 кг рису, 5 кор. рибних консервів, 1 кг оселедців, 1 кг сиру голландського, 0,1 кг чаю, 1 кг цукру-піску, 1 шматок мила господарського та 2 шматки мила туалетного²⁰. Ті ж категорії працівників, що не мали права на нього, завдяки клопотанню ВУК «Торгсин» мали отримувати компенсацію у вигляді видачі хліба за категорією «А», тобто 600 грамів²¹. Проте Наркомпостач СРСР категорично відмовився це робити, переклавши всю відповідальність за постачання хлібу на районні представництва, які не поспішали видавати його ні співробітникам системи, ні їхнім утриманцям²². Такі дії викликали обурення персоналу Торгсину, особливо на периферії. На початку червня 1933 р. керівниця крамниці Н. Федорченко була змушена поскаржитися на Добрянський райпостач, який не дав нарядів на хліб, що змусило охоронців торгового пункту відмовитися працювати. Своє рішення останні аргументували тим, що вони не можуть жити на заробітну плату в 50 крб.²³. Зауважимо, що в січні 1933 р. середня ринкова вартість борошна пшеничного 80% помелу коливалася в межах 120 – 150 крб. за пуд., а у вересні – борошно житнє продавали по 60 – 70 крб. за пуд²⁴.

Роботу Добрянської крамниці навряд чи можна назвати успішною. Протягом квітня – вересня 1933 р. їй вдалося скупити у населення цінностей на загальну суму в 12,1 тис. крб. або 40,5% від запланованого. Якщо в другому кварталі надходження становили 8,9 тис. крб. або 59,5% від плану, то в третьому кварталі – лише 3,1 тис. або 21,3%. Найбільший приток цінностей спостерігався у квітні – 3486 крб., коли голдомор був у розпалі, а найменший у вересні – 519 крб.²⁵.

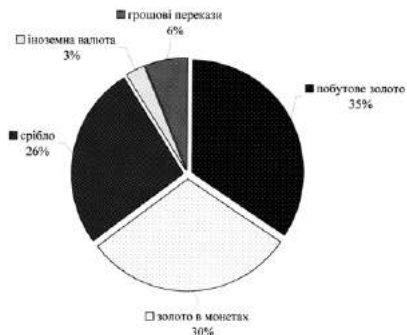
Для порівняння, за аналогічний проміжок часу Чернігівська обласна контора придбала цінностей на загальну суму 765 тис. крб. (482,2 тис. в другому кварталі та 282,8 тис. в третьому)²⁶. Тобто питома вага надходжень Добрянської крамниці в обласних масштабах становила лише 1,6%.

Найвні данні дозволяють нам проаналізувати структуру валютних надходжень місцевого торгового пункту. Планувалося, що протягом квітня – вересня 1933 р.

Діаграма 1

населення здасть до крамниці побутового золота на 10,4 тис., золотих монет на 7,2 тис., срібла на 7,5 тис., іноземної валюти на 1,7 тис. та одержить грошових переказів на 3,2 тис. крб. (діаграма 1). В підсумку надходження виявилися скромнішими. Побутового золота вдалося скупити на 4,2 тис., золотих монет на 3,7 тис., срібла на 3,2 тис., іноземної валюти на 0,4 тис., а оформити грошових переказів на 0,7 тис. крб. (діаграма 2). Як видно з наведених діаграм, питома вага побутового золота, золотих монет, срібла виявилася більшою від запланованого, особливо це стосується золотих монет, частка яких мала становити 24%, а в підсумку сягнула

Діаграма 2

30%. Натомість питома вага іноземної валюти та грошових переказів була в два рази меншою за планові показники.

За підсумками другого кварталу 1933 р. Добрянська крамниця виконала план скупки золотих монет на 143,3%, срібла на 67%, побутового золота на 61,8%, іноземної валюти на 19,6%, а грошових переказів на 15,5%. Показники виконання плану в третьому кварталі були ще гіршими: інвалюта – 28%, срібло – 20,8%, золоті монети – 19,9%, а побутове золото – 17,7%²⁷. Що ж стосується грошових переказів, то через відсутність планових показників на липень – вересень 1933 р. визначити ступінь їх виконання немає можливості. Існувала думка, що за характером скуплених цінностей можна було, хоч і умовно, визначити категорію, до якої відносилися здавачі. Так, міське населення переважно приносило до приймальних пунктів золоті обручки, брошки, срібні ложки, портсигари, сервізи, годинники, а сільський контингент – золоті та срібні сережки, хрестики, монети, ікони, медалі, ланцюжки. Спираючись на структуру надходжень цінностей, можемо припустити, що кількість селян в торговому пункті була досить значною.

Основна маса золота та срібла до пункту скуповування в Добрянці надійшла протягом перших місяців його роботи. В першу чергу це стосується золотих монет. Постає слушне питання, а скільки саме коштовностей знесли до місцевого осередку люди. Торгсін сплачував здавачам за грам хімічно чистого золота 1 крб. 29 коп.²⁸. Враховуючи цю обставину, можемо припустити, що до крамниці надійшло щонайменше 3,2 кг хімічно чистого золота. Зауважимо, що у виробак золото переважно було нижчої проби, тому його підсумкова вага була більшою. Про об'єм золотих монет сказати важко, бо вони приймалися по паритету згідно спеціальної таблиці Держбанку, а дефектні та ті, яких в таблиці не було, за вагою. Що ж стосується срібла, то його скуповували як в царських

монетах, так і злитках. За одну монету система виплачувала 23 коп., а за 1 кг чистого срібла – 14 крб. 88 коп. (з серпня 1933 р. – 16 крб. 67 коп.)²⁹. Показники надходження срібла у документах йшли без розподілу на його різновиди та пробу, але можна стверджувати, що крамниці вдалося мобілізувати не менше 210,8 кг цього коштовного металу.

Здавши цінності, покупець одержував на руки товарні ордери «Торгсину» (до липня 1933 р.), а згодом – розрахункові товарні книжки. За їх допомогою він мав можливість придбати в крамницях системи необхідні товари. Протягом квітня – вересня 1933 р. торговий пункт у Добрянці реалізував товарів на 12,2 тис. крб. Як і по мобілізації цінностей, спостерігалося поступове падіння щомісячних надходжень з 3,4 тис. у квітні до 0,6 тис. у вересні. Загалом у другому кварталі крамниця продала товарів населенню на 8,7 тис., а у третьому – на 3,5 тис. крб. Хоч через відсутність планових показників ми не можемо визначити показник виконання плану реалізації, проте наявні архівні матеріали дозволяють схарактеризувати ті групи товарів, на які був найбільший попит. Поза конкуренцією в голодний 1933 р. були продукти харчування. У другому кварталі питома вага товарів хлібофуражної групи становила 95,3%, а в третьому – 91,3%³⁰. Для порівняння аналогічні показники по Чернігівській облконторі становили відповідно 91% та 87%³¹. З урахуванням незначних надходжень продуктового відділу частка товарів продуктової групи в структурі продажу Добрянської крамниці сягали 96,6%³², а в середньому по області за підсумками 1933 р. – 94%³³. Такі показники безперечно свідчать про існуючу в країні продовольчу кризу. Населення було позбавлене найнеобхідніших для існування складових, а саме – достатньої кількості борошна та хліба. Товарами ж промислової групи жителі Добрянського району фактично не цікавилися.

Значне падіння надходження цінностей у серпні – верес-

ні 1933 р. поставило під сумнів необхідність подальшого існування торгового пункту в Добрянці. В протоколі технічної наради при обласній конторі «Торгсин» від 4 вересня 1933 р. зазначалося, що обіг крамниці не перевищував 3 тис. крб., тому більш доцільним була б її ліквідація. Зробити це пропонували до 15 жовтня 1933 р.³⁴ Хоч точної дати закриття торгового пункту в Добрянці виявити не вдалося, проте в торгівій мережі на жовтень місяць він вже не значиться³⁵.

Однак історія крамниці об'єднання в райцентрі на цьому не завершилася. Вже в 1934 р. починають лунати пропозиції поновити роботу пункту в Добрянці. 9 лютого 1934 р. управляючий Чернігівською облконторою Е. Рудаєв звернувся до директора Чернігівського універмагу «Торгсин» С. Извожикова з розпорядженням організувати в населеному пункті кіоск, який мали обслуговувати завідувач (він же продавець), продавець, касир-рахівник, сторож та приймальник-оцінювач³⁶.

Кіоск почав працювати з 1 березня 1934 р., але обсяги надходження цінностей не виправдали сподівання. Так, протягом березня пункт скупив у населення цінностей на 305 крб. та реалізував товарів на 345 крб. Натомість облконтора витратила на його утримання майже 1358 крб. То ж не дивно, що вже наступного місяця було вирішено вдруге і остаточно ліквідувати осередок об'єднання в Добрянці³⁷.

Стосовно подальшої долі Бейлі Абрамівни Сокольської, то, спираючись на датування згаданої фотографії, можна припустити, що в крамниці Торгсину вона пропрацювала до її ліквідації, тобто до вересня – жовтня 1933 р. Після цього, попрацювавши деякий час в Чернігові та Новгороді-Сіверському, в 1936 р. вона влаштувалася бухгалтером обкому союзу робітників зв'язку. З початком Великої Вітчизняної війни Б. Сокольська значиться серед працівників Чернігівського шпиталю, з яким евакуюється в Свердловську область. Згодом, звільнившись з роботи, вона разом з двома дочками пе-

реїздить до м. Кемерово, де працює керівником відділу друку обласного управління зв'язку. Повернувшись до Чернігова, з травня 1944 р. Б. Сокольська працює заступником начальника по кадрам Будтресту, який опікувався відбудовою міста після війни. З 1946 р. і до пенсії вона працювала на посаді бухгалтера різних рангів в банківських установах Чернігова. Померла Бейля Абрамівна 15 жовтня 1986 р.³⁸.

Таким чином, розгляд історії окремої крамниці Торгсину через персоналії її співробітників дозволяє глибше збагнути сутність системи. Особливі зусилля слід направити на встановлення особистостей решти працівників пункту, а також з'ясування їхньої подальшої долі. Тому дану тему навряд чи можна вважати вичерпаною.

1. Гриневич Л. Голод 1932-1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні / Л. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – №17. – С. 290.

2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.132 зв.; Осокіна Е.А. Золото для індустріалізації: «Торгсин» / Е.А. Осокіна – М., 2009. – С. 19 – 20.

3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5444. – Арк.11 – 11 (зв.).

4. Социалистическое строительство на Черниговщине 1921 – 1941: Сб. документов и материалов. – К., 1983. – С. 136.

5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.1.

6. Осокіна Е.А. За зеркальной дверью Торгсина / Е. Осокіна // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86 – 104.; Її ж: Доллары для індустріалізації: валютные операции в 1930-е годы / Е. Осокіна // Родина. – 2004. – №3. – С. 76 – 81.; Її ж: Золото для індустріалізації: «Торгсин» / Е. Осокіна. – М., 2009. – 592 с.

7. Павлова И.В. Торгсины в Западно-Сибирском крае / И.В. Павлова // Экономика и организация. – 2003. – №3. – С. 162 – 169.

8. Толмацкий В. Время Торгсина / В.А. Толмацкий // Антикварное обозрение. – 2005. – №3. – С. 66 – 69.

9. Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) / В.І. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90–103.; Його ж: Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років / В.І. Марочко // Український історик: Журнал українського історичного товариства. – 2008. – № 3 – 4. – С. 194 – 209.; Його ж: Торгсини Києва в роки Голодомору / В.І. Марочко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15. – Ч. 2. – К., 2009. – С.63 – 77.

10. Даниленко В.М. Розкрадання продуктів та промтоварів госпорганам та системою Торгсину / В.М. Даниленко // Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні: місто Київ / Відп. ред. В.І. Марочко. – К., 2008. – С. 66 – 73.

11. Мельничук О.Ю. Номенклатура системи «Торгсину» в УСРР (на матеріалах Київської області) / О. Мельничук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.19: В 2 ч. – Ч.2. – К., 2010. – С.99 – 105.; Її ж: Грошові перекази як джерело доходу системи «Торгсину» в УСРР / О. Мельничук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Вип.36. – К., 2010. – С.203 – 212.

12. Підсумки обліку міської людности УСРР 1931 року. – Харків, 1933. – С. XXXVII.

13. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Чернігівської області УСРР. – Харків, 1933. – С.6.

14. Зі спогадів Надії Василівни Чернявської.

15. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.2.

16. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.10.

17. Центральний державний архів вищих органів влади та

управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.35.

18. Трагічні сторінки нашої історії. Голодомор 1932-1933 років / Упоряд. З.М. Пінчук, Г.В. Тамилко. – Ріпки, 2008. – С. 85.

19. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.214.

20. Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН). – Ф.Р-1379. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.369 – 370.

21. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.143. – Арк.186.

22. ВДАЧОН. – Ф.Р-1379. – Оп.1. – Спр.51. – Арк.7.

23. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.50.

24. ВДАЧОН. – Ф.Р-1379. – Оп.1. – Спр.88. – Арк.21.

25. Підраховано автором за: ДАЧО. – Ф.Р-323. – Оп.1. – Спр.411. – Арк.7.

26. Підраховано автором за: ДАЧО. – Ф.Р-2063. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.116.; Спр.132. – Арк.4, 7, 16.

27. Підраховано автором за: ДАЧО. – Ф.Р-323. – Оп.1. – Спр.411. – Арк.7.

28. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.132.

29. *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е.А. Осокина – М., 2009. – С.124.

30. Підраховано автором за: ДАЧО. – Ф.Р-323. – Оп.1. – Спр.411. – Арк.10.

31. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.20.

32. Підраховано автором за: ДАЧО. – Ф.Р-323. – Оп.1. – Спр.411. – Арк.10.

33. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.20.

34. ВДАЧОН. – Ф.Р-1379. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.9.

35. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.35.

36. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.85. – Арк.5.

37. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.62 зв.

38. Зі спогадів Надії Василівни Чернявської.

НТЕЛІГЕНЦІЯ СТАРБОГО АДРЕВОНУЦІЙНОГО Чернігоба. серед них КРАСІЛЬНИКОВ Іван Борисович - сьдантиь крайний Ліворучи, МУЗИКАНТ ПЕДАГОГ, ФАЛІМНИКІВ, МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ. СЕКРЕТАР ПРИ ГУБЕРНАТОРІ М. ЧЕРНІГОВА 1913 РОКУ, І УТЕВ. СЬКИЙ АРКАДИЙ ЯКОБИЧ АРУГИИ ЛІВОРУЧ. ФОТ0 1913 Р
Фото. Музей Івана Гончара. (помилково – Красільников).

*Исаак Красильщиков –
гiмназист*

*Исаак Борисович
Красильщиков*

РОДИНА ЧЕРНІГІВСЬКОГО МУЗИКАНТА-ПЕДАГОГА ЗІ СВОЄЮ РОДИНОЮ - ДРУЖИНОЮ (СТОЇТЬ) ТА ДІТЬМИ ФОТО 1916 Р.

Співробітники крамниці “Торгсин” у Добрянці. Сидить крайня праворуч Бейля Абрамівна Сокольська (Чернявська). 8 серпня 1933 р.

Портрет І. Г. Петровського роботи І. М. Лейзнера.

*Авраам Ісакович Рібаков,
дід письменника.*

*Батьки А.Н. Рібакова:
Наум Борисович Аронов і
Діна Авраамівна. 1958 р.*

На фронті. 1942 р.

Німеччина. 1945 р.

З дружиною Тетяною Марківною. 1979 р.

*Ветеран 4-го гвардійського
стрілецького корпусу на
святкуванні 40-річчя Перемоги.
Квітень 1985 р. Москва.*

*Вітрина з матеріалами
А.Н. Рибаківа. Експозиція
Чернігівського історичного музею
імені В.В. Тарновського.*

*Олена Левіна. «Дівчинка з червоними бантами».
Без дати. Картон, олія.*

*Олена Левіна. «Колгоспниця гуцулка».
Без дати. Картон, олія.*

*Олена Левіна. «Портрет капітана Шевченко С.М.».
1940-ві рр. Полотно, олія.*

*Олена Левіна. «Хлопчик з пташкою».
Без дати. Полотно, олія.*

Анна Файнерман. «Осінь у Седневі». 1980 р. Полотно, олія.

Ольга Рапай. «Лев». 1970-ті рр. Теракота, полива.

*Мешочек для тфилин. 1915 г.
Черниговский исторический музей имени В.В. Тарновского.*

Григорій Курас про діячів української культури та науки єврейського походження

У березні поточного року минуло чотири роки, як відійшов у кращий світ відомий чернігівський історик і краєзнавець Григорій Михайлович Курас (1957 – 2008). Він залишив по собі, можливо, й не дуже велику кількісно, але потужну в науковому плані спадщину, яка ще довго буде привертати увагу і вчених, і всіх, хто цікавиться історією України. Нам здається, що до нього (попри його виняткову скромність в оцінюванні власних заслуг) пасують слова, якими охарактеризував себе в листі до Н. Дорошенко О. Оглоблин: «Мені особисто важко, бо мій фах – українського історика – тут нікому не потрібний. Але він потрібний для України й української науки, а це для мене – *все*. Як народився українським істориком – таким хочу і померти»¹. А та обставина, що саме Г. Курас підготував до друку цей епістолярій, свідчить про те, що обминути цієї фрази він не міг. Мабуть, задумався і про власний життєвий шлях: доля українських істориків ніколи не була легкою.

Проте дане твердження аж ніяк не означає, що він виявляв зацікавленість тільки українською історією у вузько-етнічному сенсі. Ми виходимо з того, що історія українців як громадянської, політичної нації включає в себе й історію інших народів, у тому числі й євреїв. Виступаючи на підготовленій Асоціацією юдаїки України конференції (грудень 1994 р.), академік П. Тронько відзначив пріоритетність даного напрямку наукових історичних досліджень². Інший академік, І. Дзюба, прямо включив історію єврейства до явищ української історії: «Двадцять століття поглинуло в свої кри-

жановоді безодні вже не одну Атлантиду. З ближчих до нас – Атлантида середньо- і східно-європейського містечкового єврейства з його особливим побутом..., галицького села..., зникає Атлантида старої української діаспори, політичної еміграції – цілий світ людських доль, зусиль, високих і низьких пристрастей, різноякісних цінностей, боротьби і праці, творення «альтернативної» України і надії на прийдешню велику Україну, – але це окрема драматична тема»³.

Отже, інтерес до минулого єврейського народу, його персоналій, що яскраво характеризує науковий доробок Г. Кураса, анітрохи не суперечить його визначенню як українського історика. Ми вважаємо, що вищеназвана проблематика – важлива й невід’ємна складова вивчення історії України. Із загальної кількості опублікованих праць дослідника їй присвячено 12 робіт⁴. До речі, дві із них опубліковані у збірниках матеріалів наукового семінару «Євреї Левобережної України», що засвідчує співпрацю історика з науковою громадськістю рідної йому Чернігівщини.

Дослідження Г. Кураса на терені гебраїстики можна поділити на три тісно пов’язані між собою напрямки. По-перше, це історія родини і міста Сновська (тепер Щорс) – малої батьківщини сім’ї Курасів. У листах до автора цих рядків дослідник повідомив чимало цікавого й про родину своєї матері Марії Йосипівни Грабовської, але, на жаль, так і не встиг написати про цей рід. По-друге, це аналіз непростих україно-єврейських взаємин, переважно упродовж ХХ ст. При цьому варто наголосити, що Г. Курас віддав належне тим українським діячам, які, ризикуючи життям, рятували євреїв від погромів у роки громадянської війни або від нацистського геноциду у роки Другої світової війни. У нарисі про мужній вчинок майора УГА В. Клодницького, який врятував мешканців міста Хмельник на Поділлі від погрому, він добре показав, як вшанувала єврейська громада американського

міста Нью-Арк (штат Нью-Джерсі) колишнього військовика, який згодом став священиком: «Місцевий осередок Антидифамаційної Ліги «Бнай-Брит» 10 квітня 1962 року влаштував бенкет на честь пастора В. Клодницького. Він був урочисто вшанований за його мужність, любов до справедливості й до єврейського народу почесним дипломом «Смолоскип Свободи». [...] Історія подвигу В. Клодницького та його вшанування привернула увагу українських, єврейських та англомовних видань в Америці й Європі. Великий інтерес до вшанування священика в Нью-Арку висловив президент Ізраїлю Бен-Цві. 10 червня того ж року пастор В. Клодницький отримав листа з канцелярії прем'єр-міністра Ізраїля, в якому висловлювалося задоволення в зв'язку з відзначенням його гуманності у врятуванні єврейської громади Хмельника в 1919 – 1920 роках. Завдяки єврейській організації «Бнай-Брит», яка розгалужена в усьому світі, події у невеликому подільському містечку розглядалися в Палаті Представників та в Сенаті США»⁵. Невелика стаття Г. Кураса – це розповідь про те, що зерна порядності й людської доброти ніколи не гинуть: рано чи пізно вони дають добірний врожай. Про мужній вчинок українського офіцера дізнався увесь світ. Шкода тільки, що «залізна завіса» не пропускала подібної інформації до радянських людей...

Ми вже зазначали, що улюбленою лектурою Г. Кураса були дослідження в галузі персоналістики, а жанром наукової роботи, якому він віддавався сповна, – історико-біографічний нарис про, зазвичай, забутих діячів з непростю долею, котрі жили на зламі ХІХ – ХХ ст.⁶ У цьому контексті значний інтерес викликають його публікації про деяких, на жаль, маловідомих широкому загалу діячів української культури, науки, громадських рухів єврейського походження. Всупереч поширеним уявленням їх можна назвати чимало. До «Старої Громади» входили В. Беренштам і В. Рубінштейн⁷. Членом

РУП, співробітником щоденної української газети «Рада» був М. Гехтер⁸. Помітну роль в історії Української революції зіграли О. Гермайзе, М. Порш⁹, С. Гольденман, А. Марголін. Життєвий шлях останнього став об'єктом дослідження Г. Кураса. Варто відзначити, що інформацію про цього видатного діяча історик відшукав в архівах української діаспори та інших документосховищах США. В наукових колах, близьких до УВАН, його вважали одним «з найкращих знавців і дослідників українських архівів на еміграції»¹⁰. Тому навіть газетні нариси Г. Кураса відрізняються науковістю, достовірністю фактичного матеріалу, глибиною його аналізу і виваженістю та логічною довершеністю висновків.

Арнольд Давидович Марголін (1877 – 1956) народився в багатій київській родині. Його батько мав репутацію не лише успішного бізнесмена, кажучи сучасною мовою, але відзначався й благодійністю, за що його, як і Л. Бродського, шанували київський генерал-губернатор М. Драгомиров¹¹. Молодий Марголін отримав блискучу освіту в стінах Київського університету, продовжив її у Німеччині та Франції. Він став адвокатом з карних справ. Досить швидко за ним утвердилася репутація захисника прав євреїв¹². Але талановитий юрист докладав зусилля і для захисту інтересів українських селян, які притягувалися до відповідальності за політику. Так, зберігся пересланий І. Шрагу лист уродженця Ніжинського повіту, посла до Другої Державної Думи Росії В. Хвоста А. Марголіну, який може служити тому підтвердженням¹³. Київський адвокат здобув собі загальне визнання, коли став захисником у справі М. Бейліса, хоча й змушений був покинути Київ¹⁴. З огляду на небезпеку відродження організації «Союза русского народа» в сучасній Україні, про що застерігає демократична преса, треба більше говорити про те, що у недопущенні кривавої розправи над підсудним, безумовно, велику роль зіграла солідарність інтелігенції, безкомпроміс-

ність її кращих представників, незалежно від національної приналежності, але виправдальний вирок винесли присяжні, серед яких переважали київські міщани, дрібні чиновники та селяни навколишніх сіл¹⁵. Можна припустити, що процес сприяв встановленню тісних зв'язків між А. Марголіним та діячами українського руху, котрі виступили на захист єврейського народу. В умовах революції 1917 р. А. Марголін повертається до Києва і стає одним з її активних учасників. Г. Курас, відтворюючи цей період життя свого героя, вказує, що на першому місці для А. Марголіна стояли інтереси рідного народу, але він вважав, що «проживающие в определенном государстве евреи должны быть верными и активными его гражданами, оставаясь при этом евреями»¹⁶. Керуючись такими зваженими й толерантними міркуваннями, А. Марголін віддав свій талант, енергію молодій Українській республіці. Він став одним із її найвідоміших і найавторитетніших дипломатів. Історію зовнішньополітичного курсу УНР неможливо уявити без цієї постаті. Однак інформація про єврейські погроми 1919 р. змусила його скласти з себе повноваження представника УНР на Паризькій мирній конференції. Щоправда, уже в січні 1920 р. А. Марголін прибув до Лондона, щоб очолити тут українську місію. У книзі «Україна і політика Антанти» (написана російською мовою у 1921 р.) він переконливо відтворив зусилля, спрямовані на здобуття визнання з боку уряду впливової європейської держави¹⁷. Проте українська місія згодом була ліквідована, а її керівник переїхав спочатку до Німеччини, а з 1922 р. оселився у США. Тут він підтримував тісні стосунки з представниками української політичної еміграції, брав активну участь у громадському житті. Однією з важливих складових його публічних виступів, інтерв'ю, газетних публікацій були зусилля по захисту лідерів УНР від звинувачень в організації погромів. Ця позиція залишалась незмінною упродовж тривалого часу. Ще в

інтерв'ю лондонській єврейській газеті А. Марголін заявив: «Подобно тому, как, мы, евреи, справедливо слагаем с себя ответственность за все деяния комиссаров-евреев и за гнусные поступки тех евреев, которые принимали участие в работе большевистских чрезвычайек, так и украинский народ имеет полное право отречься от тех своих подонков, запятнавших себя погромными преступлениями»¹⁸. Нам здається, що Г. Курас поділяв цю точку зору. Його, як і багатьох інших людей, приваблювали в постаті А. Марголіна загострене почуття справедливості, поєднане з урівноваженістю та доброзичливістю, здатність захищати свою правду і свій народ, не обливаючи брудом інших людей, безсумнівний талант адвоката, дипломата, вченого, журналіста, який без вагань був відданий справі незалежності України.

Герой іншого нарису історика – Ілля Львович Баршак (Ілько Борщак, 1895 – 1959) народився у родині директора єврейської початкової школи на півдні України. Ще навчаючись у Херсонській гімназії, він прийняв християнство. І. Борщак теж одержав блискучу освіту: він студіював філологію, історію і міжнародне право у Петербурзькому, Київському та Одеському університетах. Брав участь у бойових діях як офіцер російської армії в роки Першої світової війни. З початком революції молодий офіцер твердо підтримав українців. Як і А. Марголін, він був направлений в складі делегації УНР на Паризьку мирну конференцію. З 1919 р. жив і працював у Франції¹⁹. Саме тут І. Борщак зміг реалізувати свої неабиякі здібності історика й популяризатора знань про Україну. Сфера його наукових інтересів торкалася історії визвольних змагань українців у XVII – XVIII ст., а також натоді практично не дослідженої проблеми «Україна в історичних зв'язках із країнами Західної Європи». З метою виявлення й вивчення джерел вчений опрацьовував фонди архівосховищ Франції, Англії, Бельгії, Голландії, Німеччини, Австрії, Ватікану²⁰.

Сучасний історик наголосила, що особливий інтерес І. Борщака викликали постаті Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, діячів Руїни, а найбільший його науковий внесок зроблено у створення Мазепіани та Орликіани ²¹. До речі, дослідження життєвого шляху й діяльності П. Орлика отримали високу оцінку академіка М. Василенка. Правда, у щойно оприлюдненій статті він назвав І. Борщака «вченим з Галичини», але, можливо, то було зроблено з огляду на радянську цензуру ²². Великий резонанс отримала науково-популярна праця І. Борщака (у співавторстві з французьким істориком і письменником Рене Мартелем) «Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана». Написана французькою мовою, вона побачила світ у 1931 р., а в 1933 р., перекладена М. Рудницьким українською мовою, вийшла у Львові. Книга присвячена пам'яті дружини І. Борщака Софії (1891 – 1932, уроджена фон-дер Лауніц), котра переклала французькою мовою деякі твори Т. Шевченка ²³. Симпатії авторів повністю на боці гетьмана: «Мазепа був передовсім патріотом, перед яким стояла ідея одноцільної України, що зуміла би забезпечити собі повну незалежність від Росії і від Польщі», – констатують вони наприкінці викладу ²⁴.

В історіографії відзначено також непроминальний внесок І. Борщака у громадське та наукове життя української еміграції у Франції повоєнної доби. Зокрема, він заснував журнал «Україна» (виходив у 40 – 50-х рр.) ²⁵, в якому друкувалися провідні українські вчені: Ю. Шевельов (Ю. Шерех), Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин. Сам І. Борщак теж вмістив низку цікавих публікацій. Привертають увагу його некрологи, присвячені пам'яті В. Винниченка та Д. Дорошенка. Обидва померли у 1951 р. Про покійного видатного історика автор написав, що «небіжчик відзначався своєю високою культурою, терпимістю, лагідністю й куртуазією, що так нагадувала куртуазію «старого режиму». Була це водно-

час людина високо сумлінна й принадної скромності, мати з ним безпосередній зв'язок – це була велика приємність»²⁶. З цього переліку привабливих рис можна зробити висновок, що найбільше цінував автор некрологу у людях, з якими його зводила доля. Даний відступ від основної теми дозволяє глибше усвідомити оригінальність і непересічність постатей, котрі цікавили Г. Кураса, а також показати, що нового він вніс у біографію І. Борщака. Життєвий шлях політичного емігранта у невеликій за обсягом статті висвітлюється дещо з іншого боку. По-перше, у ній наводиться інформація про родину І. Борщака – його батька, брата й сестер, які залишилися в радянській Україні. Лев Михайлович Борщак і його син Дмитро загинули у сталінських таборах. Сестра Клара з чоловіком теж там опинилася, але була звільнена. Сестра Анна з дітьми були вбиті нацистами в Одесі. Сам вчений брав участь у русі Опору у Франції в роки Другої світової війни, був ув'язнений окупантами, вижив²⁷. Тобто, автор послідовно торкається теми єврейського походження свого героя і показує, що в долі родини Баршаків відобразилася трагедія європейського єврейства середини ХХ ст. По-друге, Г. Курас не приховує певних ускладнень у відносинах І. Борщака з представниками української еміграції. Вони виникали не на ґрунті етнічного походження останнього, а через його симпатії до «зміновіхівців», тобто тієї частини політичної еміграції, яка прагнула до зближення з СРСР. З іншого боку, як показує автор, І. Борщак все-таки не афішував свого походження²⁸. По-третє, у статті названа загальна кількість праць «невтомного дослідника» – понад 400 і наголошено на тому, що багато з них «не втратили своєї наукової цінності й сьогодні»²⁹, тобто це заклик до перевидання і вивчення спадщини українського історика у Франції. Нарешті, варто звернути серйозну увагу на висновок Г. Кураса – наукової біографії І. Борщака ще не створено, як, до речі, і А. Марголіна. Це свого роду заповіт

наступним поколінням істориків, а доробок самого Автора, безсумнівно, допоможе у розв'язанні цього завдання.

Насамкінець треба добрим словом згадати шляхетний вчинок родини покійного історика – його мами Марії Йосипівни Грабовської і сестри Софії Михайлівни Курас. Вони переслали архів свого сина й брата на вічне зберігання до Державного архіву Чернігівської області, а добірку журналу «Український історик» передали до Чернігівської обласної бібліотеки імені В. Короленка. Це означає, що ці матеріали стануть доступними для наших дослідників, а відтак робота, блискуче розпочата Г. Курасом, знайде послідовників і продовжувачів.

1. Курас Г. Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенко // Український історик. – 2005. – Т. 42. – № 2–4. – С. 286.

2. Тронько П. Дослідження історії та культури єврейського народу в Україні як один з напрямків краєзнавчої роботи на сучасному етапі // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конф., Київ, 8–9 грудня 1994 р. – К., 1995. – С. 179.

3. Дзюба І. Не окремо взяте життя: Спогади і роздуми на фінішній прямій: Док. повість // Київ. – 2006. – № 1. – С. 16.

4. Курас Г. Над речкою Сновью // Еврейские вести (Киев). – 1995. – № 5–6. – С. 13; Курас Г., Демченко Т. Друг єврейського народу // Еврейские вести (Киев). – 1997. – № 17–18. – С. 6; Курас Г. Семья из Сновска // Еврейский мир (Нью-Йорк). – 1998. – 10 декабря. – № 36. – С. 20–21; Его же. Масакерия украинских евреев (Интервью с Ф. Сысиным) // Еврейский мир (Нью-Йорк). – 1999. – 8 июля. – № 66. – С. 22; Его же. Список Шептицкого // Русский базар (Нью-Йорк). – 2000. – 30 ноября – 6 декабря. – № 49. – С. 36; Его же. Три души Арнольда Марголина // Русский базар (Нью-Йорк). – 2001. – 11–17 января. – № 3. – С. 51; Его же. Три души Арноль-

да Марголина // История и культура евреев Левобережной Украины и Литвы: Материалы семинара. – Чернигов, 2001. – С. 20–25; Курас Г., Демченко Т. Арнольд Марголін та Ілля Шраг: Невідома сторінка українсько-єврейських взаємин // Свобода (Нью-Джерсі). – 2004. – 5 листопада. – № 45. – С. 14; Курас Г. Історія одного псевда // Свобода (Нью-Джерсі). – 2005. – 4 березня. – № 9. – С. 23; Його ж. Книга пам'яті і смутку: Рец. на видання «Книга пам'яті євреїв Черниговщини, погибших в годы Второй мировой войны / Сост. Я. Б. Сокольский. – Нежин, 2003. – 456 с.» // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2–3. – С. 93–95; Курас Г. История евреев Сновска: (Попытка реконструкции) // Евреи Левобережной Украины: Материалы III-го междунаrod. науч. семинара. – Чернигов, 2006. – С. 3–16; Його ж. Подвиг майора В. Клодницького // Свобода. – 2007. – 1 червня. – № 22. – С. 17.

5. Курас Г. Подвиг майора В. Клодницького.

6. Демченко Т. Внесок Г. Кураса у вітчизняне краєзнавство та біографістику // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 90–91.

7. Полонська-Василенко Н. Спогади. – К., 2011. – С. 369.

8. Енциклопедія українознавства (далі – ЕУ). – Львів, 1991. – Т. 1. – С. 378.

9. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 81–82, 149–150.

10. Скрипка Т. Музей-архів ім. Д. Антоновича УВАН у США // Новини з Академії / Українська Вільна Академія наук у США. – 2005. – Ч. 29. – С. 4.

11. Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – С. 92.

12. Курас Г. Три душі Арнольда Марголина.

13. Демченко Т. Листи Василя Хвоста // Сіверянський архів: Збірник наук. праць. – Чернігів, 2010. – Вип. 4. – С. 85.

14. Курас Г. Три душі Арнольда Марголина.

15. Грабовський С. «Чорна сотня». Київ, 1900 – 1914 роки: історія та сучасність // День. – 2011. – 15 червня. – С. 4.

16. Курас Г. Три душі Арнольда Марголина.
17. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття): Монографія. – К., 2006. – С. 300–301.
18. Курас Г. Три душі Арнольда Марголина.
19. Курас Г. Історія одного псевда.
20. Рева Л. Видатний український патріот Ілько Борщак – популяризатор творів української проблематики у франкомовному науковому середовищі // Український вимір: Міжнар. збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. – Чернігів, 2010. – Ч. 9. – С. 26.
21. Рева Л. Назв. праця. – С. 26–28.
22. Там само. – С. 29.
23. ЕУ. – Львів, 1991. – Т. 1. – С. 164.
24. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана. – К., 1991. – С. 104.
25. Шмат Н. З історії дослідження української діаспори у Франції // Український вимір: Міжнар. збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. – Чернігів, 2011. – Ч. 10. – С. 11.
26. Борщак І. Дві втрати: Володимир Винниченко (1880 – 1951); Дмитро Дорошенко (1882 – 1951) // Україна: Українознавство і французьке культурне життя. – Париж, 1951. – Ч. 5. – С. 377.
27. Курас Г. Історія одного псевда.
28. Там само.
29. Там само.

Оставшиеся в живых

С началом Второй мировой войны государственный анти-семитизм, ставший составной частью национальной идеи германского государства, воплотился в газовые камеры и печи Освенцима, Майданека, Трешлинка, многочисленные лагеря и гетто, в практику зондеркоманд, циничные измывательства над евреями и их расстрелы местными карателями и полицией.

Все это происходило как бы внепланово, стихийно и, с точки зрения нацистского государства, подлежало упорядочению. Поэтому 20 января 1942 г. в курортном местечке Ванзее под Берлином собрались 15 высших германских чиновников и разработали принципы и механизмы физического уничтожения всех европейских евреев. Впервые в истории человечества появились массовые убийцы, никогда, возможно, не державшие в руках автомата или пистолета, но вооруженные расовой доктриной. Они считали себя патриотами Германии, а потом оправдывались в судах, что были всего лишь исполнительными чиновниками. Погибло 6 млн. человек только потому, что они были евреями. Из них 1,5 млн. евреев в Украине.

То, что увидели солдаты Красной Армии, освобождавшие лагеря смерти и гетто, не поддавалось человеческому пониманию. Писатель Василий Гроссман писал: «Нет евреев на Украине. Безмолвие. Тишина. Народ злодейски убит... Все убиты, много сотен тысяч, миллионы евреев на Украине. Это не смерть на войне с оружием в руках... Это убийство народа, убийство дома, семьи, книги, веры. Это уничтожение народа, который столетиями жил по соседству с украинским

народом, вместе с ним трудился, деля радость и горе на одной и той же земле. В каждом большом и маленьком городе, в каждом местечке – всюду была резня. Если в местечке жило 100 евреев, то убивали сто, если в большом городе жило 55 тысяч, то убивали 55 тысяч. В списки смерти были внесены все евреи, которых немцы встретили на Украине – все до одного».

На Левобережной Украине обустройство гетто не практиковалось. Создавались сборные пункты на очень короткое время, из которых была прямая дорога к месту массового уничтожения. Это были, как правило, естественные овраги или карьеры. После прорыва обороны Юго-Западного фронта на Киевском направлении в течение 20 дней вся Черниговщина была оккупирована. Первыми попали под оккупацию с 25 по 28 августа 1941 г. Семеновский, Новгород-Северский, Городнянский и Коропский районы. Многие семьи, отправившись в эвакуацию с опозданием, не смогли вырваться из окружения, возвратились обратно и погибли. На Черниговщине уничтожение евреев проводилось с особой поспешностью. По-видимому, этому послужили два основных фактора – область входила в границы прифронтовой зоны и практически в каждом районе области в лесах были партизанские отряды. Террор начался с первых дней оккупации. Уже 9 сентября вместе с войсками вермахта в Чернигове объявилась команда 7-б. Подразделения этой команды разъехались по районам и убили в Городне 21 еврея, в селе Березна – 8, в Чернигове – 19 евреев. Раньше всех массовое уничтожение людей было проведено в Козелецком районе. В середине октября сюда из Киева прибыло подразделение СС 4-а, проводившее уничтожение киевских евреев и 22–24 октября расстреляло 385 евреев и военнопленных, 29 октября в Остре на аэродроме убито 215 евреев. В архиве сохранилось донесение, что эта команда должна была провести аналогичную

акцию в Нежине, где было зарегистрировано 325 евреев, но не смогла доехать по дорогам, ставшими непроезжими после дождей. Убийство было отложено, но не отменено. Осенью 1941 года холода наступили рано. Именно в ноябре, с наступлением ранней зимы, произошли основные события трагедии евреев Черниговщины. Убивали их педантично, строго по графику – 4 ноября убито 38 человек мужского населения в Щорсе, 5 ноября убиты оставшиеся в живых после сентябрьского расстрела в селе Березна. 6 ноября в карьере кирпичного завода расстреляно около 500 евреев Нежина, 7 ноября убито 30 евреев Остра, оставшихся после расстрела в октябре. В этот же день в противотанковом рву у села Остроушки приняли мученическую смерть 174 еврея города Новгород-Северский. 10 и 16 ноября практически полностью погибла община Сосницы, около 300 человек, 13 ноября в Горностаевке убито около 100 евреев Добрянки. В урочище Березовый ров на дне оврага 18 ноября расстреляно около 800 евреев Чернигова, 21 ноября уничтожена община села Макошино Менского района. К концу ноября практически все еврейские общины были уничтожены. Остались только те евреи, кто сумел спрятаться, однако жить им оставалось недолго. За выдачу еврея давали щедрое вознаграждение, желающих получить это вознаграждение было достаточно.

Страшна была судьба всех народов захваченной Европы, но Катастрофа евреев по своим ужасным последствиям не сопоставима с их судьбой: еврейский народ был обречен на исчезновение. Лауреат Нобелевской премии писатель Эли Визель писал: «Не все жертвы нацизма были евреями, но все евреи были жертвами нацизма». И в этом заключается фундаментальная разница между Катастрофой еврейского народа и другими жертвами войны.

В списках евреев, пострадавших от нацистских преследований, проживавших в Чернигове в 1998 г., было 60 человек,

а сейчас – 26. За эти годы ушли в мир иной 30 человек (судьба 4-х неизвестна, они уехали из Чернигова). У каждого из этих 60 человек была очень трудная судьба. Кроме тех, кто убивал, выдавал евреев немцам, были праведники, как мы их сейчас называем. Люди, которые спасали евреев, рискуя своей жизнью, жизнью своей семьи.

В нашей Черниговской организации малолетних узников концлагерей и гетто есть Розалия Метр. Во время бомбежки немецкой авиацией поезда, в котором она с семьёй ехала в эвакуацию, ей было 9 лет и они с сестричкой потерялись: двое маленьких детей в чужом краю, сами – раздетые, голодные. Но мир не без добрых людей. Совсем незнакомые люди брали их к себе домой, накормят, дадут какой-либо одежды и проведут в другое село. Так они шли от хаты до хаты, от села до села, добрались до села Литвиновичи, что недалеко от г. Глухова. Староста привел их бабе Марии как ее внуков. В то время немцы угоняли коров в Германию, но староста оставил бабе Марии корову, чтобы кормить детей. Здесь они прожили до освобождения.

Мы (семья Ройтберг) жили в гетто в местечке в Винницкой области. Так случилось, что в гетто не было ни одного медицинского работника. В ту первую страшную субботу июля всех евреев согнали в синагогу, их должны были сжечь, но, как говорил мой папа, Бог помог. Начали выпускать, но отобрали 40 молодых мужчин (в число которых чуть не попал мой брат, мама невероятными усилиями его вытянула оттуда), среди них был и аптекарь, их убили. Наша семья вся переболела тифом. В гетто приходил с риском для жизни доктор Стукаленко (на самом деле он был не доктор, а фельдшер), нас лечил, приносил лекарства и даже еду, и мы выжили. Так он вылечил и спас не одну семью. Он присылал своего сына, невестку. Им обоим, отцу и сыну, в Израиле присвоили звание «Праведник народов мира», посажены деревья в их честь

в институте Катастрофы и Героизма еврейского народа «Яд Вашем» в Иерусалиме.

Большинство членов нашей Черниговской организации – это люди, которые скрывались во время войны, их спасали простые украинцы. В большинстве это дети, у которых один из родителей, мать или отец, были евреями. Им приходилось прятаться, т.к. находились такие «доброжелатели», которые доносили в управу, что это дети еврея.

Был у нас членом организации Коптюр-Беркон Александр Михайлович, ныне покойный, его спасла мать украинка. Сколько они пережили! Март 1943 г. в памяти жителей города Чернигова отмечен арестами и небывалыми по жестокости расправами фашистов над мирным населением. Знакомая из управы сообщила матери Александра, что имеется донос: у ее детей отец – еврей. По льду, через Десну под видом похода за продуктами мать пошла с детьми в Куликовку. Ночью подошла к соседнему селу, постучалась к знакомым. Беглецы поели горячего и сразу уснули. Проснулись, когда немцы и полиция были уже во дворе. Их арестовали и привезли в Черниговскую тюрьму. Арестовали также ее мать, отца и сестру. В камере было человек 50. Однажды заметила немца в форме СД. Вспомнила, что был учителем немецкого языка в школе, где она работала. Заключенные выстроились в ряд, стали читать приказ. Оказалось, что это был день рождения Гитлер, и их выпустили. Позже она узнала, что ее отца расстреляли, а ей помог спастись учитель немецкого языка. Кем был на самом деле тот учитель, так и осталось тайной. Александр Беркон всю жизнь проработал в строительной организации.

Кем могли стать те убитые 1,5 млн. евреев, если бы выжили?! Какую пользу могли принести нашей Родине, Украине! Это можно проследить на судьбах членов нашей организации.

Цаур Мордух Лазаревич, будучи раненым, попал в плен. Прошел несколько концлагерей. Несколько раз убегал, его ловили снова и снова. М.Л. Цаур организовывал и находился во главе многих актов протестов в лагерях. Мордух стал руководителем левого крыла подполья в лагере. При назначении одной из групп пленных для работы на немецком военном заводе, люди взбунтовались и отказались выполнять приказ, за что были забиты палками и плетками. Но их дух сопротивления даже и после этого не был сломлен. Они запели песню «Вставай, страна огромная», которую поддерживали русские военнопленные в бараках. После всего этого его переводят в Бухенвальд. Когда начались бомбардировки американской авиации, воспользовавшись замешательством немцев, группа военнопленных совершила побег. Почти голые и босые, они пошли на штурм колючей проволоки под током. Мордух и двое его друзей благополучно добрались до леса, четвертый погиб. Встретили чехов и еще несколько групп советских военнопленных, соединились в один отряд и совершали мелкие диверсии. После войны Мордух Цаур учился в Ташкентском институте и работал художником. Затем работал художником в драмтеатре Майкопа, в Краснодарском театре драме, был награжден значком Министерства культуры «За отличную работу». Главное для него – это были аплодисменты зрителей, ценившие его «закулисный» труд. Военные заслуги Цаура тоже отмечены наградами: Орден Красного Знамени, три ордена Отечественной войны, медаль Жукова, другие награды.

Шаль Игорь Янович. Отец погиб в Быковне, мать – в Бабьем яру. Когда мать шла с детьми в Бабий яр, подруга сказала: «Не бери детей, я их приведу, если все будет хорошо». Так она их спасла, но дети попали в Германию. И тогда 14-летний мальчик Игорь Шаль, сумев убежать от хозяина, прошел пол-Европы пешком, возвращаясь домой. В армии – водолаз,

затем прошел путь от рабочего до директора дока. Окончил техникум и лесотехническую академию в Ленинграде, был директором лозовой фабрики.

Мой брат, **Ройтберг Яков Абрамович**, был в гетто, угнан в концлагерь, бежал с товарищем, встретили партизан. Хотели пойти в партизанский отряд, но тогда был негласный приказ не брать евреев в отряды. Партизаны указали ребятам путь, как вернуться в гетто – теперь уже на нелегальном положении. 19 марта 1944 г. нас освободили. Брат ушел в армию, был ранен (в голову, руку и живот). После войны он окончил Киевский университет, профессор, доктор физико-математических наук, заведующий кафедрой Черниговского пединститута, лауреат Государственной премии Украины в области науки.

Хайкин Владимир Давидович закончил КПИ. Старший научный сотрудник в НИИ.

Борисенко Валентина Ароновна закончила физмат пединститута, работала 9 лет в Западной Украине, затем приехала в Чернигов, работала на ЗАЗ инженером.

Брик Алексей Григорьевич. Учитель, директор школы, писатель. О его заслугах говорят 11 грамот Министерства просвещения, грамота Верховного Совета Украины. Лауреат литературных премий им М. Коцюбинского и Л. Глибова. Награждён медаль Национального союза писателей Украины, шестикратный Лауреат областного литературного конкурса «Лучшая книга года». Написанные им книги находятся в Иерусалиме, Ватикане, Страсбурге.

Белоус Дмитрий Максимович – дирижер оркестра Черниговского областного академического театра им. Т.Г. Шевченко, заслуженный артист УССР, работал в Чернигове с 1983 г. Умер в 2009г.

Голубов Григорий окончил техникум, работал мастером на заводе.

Сокольский Яков Борисович окончил Белоцерковский сельскохозяйственный институт. Прошёл путь от агронома и председателя колхоза до заместителя начальника областного управления сельского хозяйства. Его брат Александр закончил Куйбышевский авиационный институт, работал в военно-промышленном комплексе, конструктор на космодроме в Плисецке, сконструировал платформу для десантирования техники.

Литература:

Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольск.

Голокост на Чернігівщині (за матеріалами архіву Управління СБУ в Чернігівській області)

Расизм німецьких нацистів досяг своєї кульмінації в тотальному знищенні євреїв та циган, ототожнюючи їх з комуністами, як єдине ціле, не роблячи розрізнення.

Знищення євреїв почалось відразу після вступу німецьких військ на окуповану територію. З євреями не церемонилися. Їх знищували швидко, по спрощеній схемі. Спочатку провадилася реєстрація. Потім приїздила спеціальна команда СС, за допомогою місцевих поліцейських всіх євреїв збирали на збірний пункт і розстрілювали, попередньо відібравши їхнє майно і навіть одяг. Тих, хто не з'явився на збірний пункт, виловлювали і, як правило, вбивали на місці.

З-поміж документів архіву Управління СБУ в Чернігівській області, які висвітлюють тему голокосту, на наш погляд, можна виокремити декілька груп:

- слідчі справи колишніх поліцейських, які служили в період окупації області;
- свідчення мирних жителів, що жили на тимчасово окупованій території і були очевидцями страшних злочинів;
- донесення агентів НКВС;
- звіти та доповідні записки уповноважених співробітників НКВС із районів про нанесення втрат за період окупації.

Ці матеріали не лише доповнюють вже відому картину голокосту на Чернігівщині, але й подають нові факти, цифри втрат, уточнюють і деталізують наявну інформацію. Значимо, що документи публікуються вперше; стилістичні особливості та мова оригіналу – збережені.

Архівна справа № 15. Зі свідчень Ященка Порфирія Митрофановича, жителя м. Чернігова. 25.11.1943 р. С. 60–61:

«...После того, как немецкие войска оккупировали г. Чернигов и были организованы немецкие административные учреждения, 29 сентября 1941 года по городу был объявлен приказ № 4 за подписью старосты города Азарова и секретаря горуправы Якимович (арестован) о том, чтобы все граждане явились в горуправу на регистрацию, причем коммунисты, комсомольцы и все работники органов НКВД регистрировались отдельно. Еврейское население также отдельно и после все остальные граждане.

В конце октября 1941 года, по приказу немецкого военного коменданта города фамилию его не помню, по званию подполковник и начальника СД немец, фамилию его не помню, по званию майор, начались аресты еврейского населения по городу и селам.

Аресты производила полиция СД, городская и сельская.

Все арестованные еврейские семьи свозились в карьеры кирпичного завода № 2 по улице Шевченко, там их разделяли и возили на машинах в сад Рашевщина (ул. Шевченко № 130), где полиция СД под руководством работников немецкой фельджандармерии производила расстрелы из автоматов. Всего было расстреляно евреев около 4 тысяч...»

Архівна справа 604. Справа зі звинувачення колишнього поліцейського м. Сосниця. С. 39:

«...Население еврейской национальности г. Сосницы было арестовано в декабре 1941 г. Аресты производила исключительно уездная Сосницкая полиция, руководил этими злодеяниями немецкий комендант и начальник уездной полиции Добровольский. Тогда было арестовано около 500 человек, в том числе дети, старики и женщины.

Вначале по городу были расклеены объявления о срочной регистрации. После этого начальник административного отдела полиции Дворецкий и его делопроизводитель производили регистрацию с указанием состава семьи и адреса места жительства.

После регистрации, в одну ночь полицейскими все население еврейской национальности было арестовано и изъято все их имущество.

Под стражей они находились в подвалах соседних домов около двух суток, а затем все были расстреляны. Перед расстрелом начальник полиции Добровольский мужское население вызывал к себе на допрос, где требовал сдать ему золото...»

Архівна справа №15. Доповідна записка про руйнування та звірства німецьких окупантів, вчинених на території Семенівського району, підготовлена начальником Семенівського райвідділу НКВС капітаном Зубком. 15.03.1944 р. С. 215 – 230:

«...22 ноября 1941 года в Семеновку прибыл отряд войск СС в количестве 200 человек под руководством лейтенанта Гезеля, который впоследствии работал военным комендантом. 27 ноября того же года был издан приказ о выделении евреев в отдельную общину и размещении их на одной какой-либо улице. Согласно этого приказа все еврейское население обязано было носить на рукаве повязку желтого цвета.

Старостой еврейской общины был назначен зубной врач Гринберг. Таким образом, все еврейское население было организовано в единую общину и размещено по ул. Молотова. При переселении все ценные вещи у евреев были изъяты.

В начале декабря 1941 г. всем еврейским семьям было приказано собраться в здании школы на базарной площади. Когда еврейское население было в полном сборе, его окружили

солдаты войск СС и ночью вывели в березовую рощу, западнее Семеновки и там всех расстреляли. Общее количество расстрелянных евреев, по не полным данным, составляет около 60 человек. Среди расстрелянных находятся: Гейдлин Файтус, Юткин Авраам, врач Гринберг с семьей, заготовщик Хаймович с женой и двумя малолетними внуками, Горден с женой, дочерью и внучкой, Сурдина с малолетней дочерью и др.»

Архівна справа № 15. Агентурне донесення джерела «Сновський». 10.10.1943 р. С.16:

«...3 сентября 1943 года в город вошли немецкие войска, 5 сентября я вернулся в город. Что я видел: немецкие хищники ломали квартиры и тащили что кто находил и считал нужным ему.

Когда пришли тыловые части началось массовое истребление народа всех национальностей, повесили двух юношей только за подозрение в связи с партизанами и много русских сочувствующих партизанам. Потом началось истязание над еврейским населением, навязав им повязки на рукава, гоняли на тяжелые и опасные работы, кушать ничего не давали, имущество их разграблялось немцами, продукты питания отбирались и 4 ноября 1941 года собрали всех мужчин и подростков под видом на работу, повели всех в лес и расстреляли. Расстреливали в упор в голову разрывными пулями. Жен этих расстрелянных повели тоже в лес, но не расстрелять на этот раз, а заставили руками бросать в яму трупы и убирать мозги и кровь.

Потом началось истребление женщин и детей. Сначала поместили в гетто, потом ограбили их остальное имущество.

23 января 1942 года в 30-ти градусный мороз отправили

для расстрела в Чернигов, где они раздевали до белья и расстреливали. Детей до 5–6 лет бросали живыми в ямы.

Так закончили кровавую расправу с евреями (евреев было в нашем городе 163 человека)...»

Архівна справа № 9308. Справа зі звинувачення колишнього поліцейського «СМЕРШом» 49-ї гв. танкової Вапнярсько-Варшавської Червонопрапорної ордена Суворова бригади. Квітень 1945 р. С. 54:

«...В конце 1941 года по заданиям немецкой орсткомендатуры полиция приняла активное участие в арестах советских граждан еврейской национальности. Сначала арестованных поместили в специально отведенные помещения по ул. Прорезная, т.е. там было организовано еврейское «ГЕТТО», но так как все же происходило общение населения с заключенными в «ГЕТТО», то немцы переселили евреев на окраину города в большое здание, где они долгое время и находились, терпя всякие издевательства и лишения...»

«...В начале 1942 года из «ГЕТТО» были забраны все мужчины, их всего было около 40 человек. Все они были вывезены в лес за город Щорс и там расстреляны.

Вскоре после этого по распоряжению немецких властей полиция, в том числе и я, приняли участие в конвоировании женщин и детей, содержащихся в «ГЕТТО», в Чернигов. Помню, было очень голодно, когда мы на санях везли около 200 человек женщин и детей в Чернигов. По прибытии, арестованных мы сдали в тюрьму, где они все были расстреляны, за исключением нескольких человек, так называемых «перекрещенные» и те женщины, которые были замужем за русскими...

Впоследствии эти женщины были вновь арестованы, ...и все были расстреляны – весной 1942 года...»

Архівна справа № 2197. Справа зі звинувачення колишнього поліцейського у м. Борзна. 1948 р. С. 54:

«...В ночь с 18 на 19 января 1942 года в помещении райполиции участвовал в совещании немецких карателей по вопросу ареста и расстрела советских граждан еврейской национальности, а после расстрела свозил их имущество и в момент грабежа задержал спасшегося от ареста и расстрела 13-летнего сына расстрелянного гражданина Смолвич, который впоследствии был расстрелян....»

Зі свідчень Свяцкої Євдокії Степановни, дружини Свяцко-го Ісаака Салевича. С. 62:

«...Ночью с 18 на 19 января 1942 г. насильно зашли, разбив двое дверей железным ломом, три человека полицейских, арестовали мужа и увели в Борзнянскую райполицию. Я оставила дома двое детей и пошла следом за мужем. Когда я подошла к зданию, то, угрожая оружием, меня прогнали оттуда. Во дворе было собрано много подвод для вывоза на расстрел в село Шаповаловку, где их на рассвете и расстреляли...»

Зі свідчень Добкіної Лізи Пінхусовни. С.72:

«...В ночь с 18 на 19 января 1942 г. ко мне на квартиру ворвались полицейские – арестовали всю мою семью, в том числе трех моих сыновей школьного возраста Михаила, Петра, Арона и моего мужа – мать, отца и их дочь, всего 6 человек, которые 19 января под с. Шаповаловка были расстреляны.

Я в ту ночь в нательном белье бежала и одна со всех жителей г. Борзна граждан еврейской национальности осталась в живых...»

Архів СБУ містить ще чимало фактів, показань, свідчень очевидців. Безперечно, тема голокосту на Чернігівщині потребує подальшого вивчення.

Матеріали письменника А.Н. Рибаківа в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського зберігає для нащадків матеріали багатьох видатних діячів культури – поетів і письменників, митців музичного, театрального і кіномистецтва – уродженців Чернігівської землі. Серед них і чернігівець Анатолій Наумович Рибаків (1911–1998), письменник, лауреат державних премій СРСР і РРФСР, премії ім. О.П. Довженка. Його ім'я в недалекому минулому було добре відоме як юним, так і дорослим читачам і не лише на теренах колишнього Радянського Союзу, але і в багатьох країнах світу. До того ж майже усі твори нашого земляка були екранізовані. І книги, і фільми користувалися великою популярністю.

Колекція матеріалів А.Н. Рибаківа нараховує 224 одиниці. Вона складалася поступово. Перші надходження датуються 1959 роком, останні – надійшли до музею у 1992-му. Понад три десятиріччя співробітники музею підтримували зв'язки із земляком, вели з ним листування. Письменник завжди з розумінням ставився до прохань музейників і, не зважаючи на зайнятість, відповідав на листи, надсилав матеріали, що розповідали про його творче життя і громадську діяльність. Контакти з Анатолієм Наумовичем установив головний зберігач фондів музею, знаний краєзнавець Василь Іванович Мурашко. Пізніше ці зв'язки продовжили співробітники відділу сучасності та головний зберігач фондів музею Ганна Петрівна Арендар. До колекції увійшли книги, більшість з яких з автографом А.Н. Рибаківа; документи: автобіографія, анке-

та члена Спілки письменників СРСР, мандати делегата з'їздів письменників СРСР та РРФСР, читацькі квитки Державної бібліотеки СРСР ім. Леніна, Державної публічної історичної бібліотеки (м. Москва), членський квиток Московського Будинку кіно, почесні грамоти, вітальні адреси; афіші творчих вечорів, програми спектаклів за творами письменника; «знаряддя праці» митця: авторучка, окуляри та інші предмети.

Доволі велику групу колекції – 49 одиниць – складають фотографії. Серед них – фото Авраама Ісааковича Рибакова, діда письменника по материнській лінії. Через все життя Анатолій Наумович проніс почуття великої любові і поваги до нього. Авраам Ісаакович народився у Сновську на Чернігівщині, у молодості працював на залізниці, згодом став власником лавки залізних товарів. Не найбагатший у містечку, але мудрий, з почуттям власної гідності, він був старостою синагоги і начальником добровільної пожежної дружини. А.І. Рибаків послужив прообразом Авраама Рахленка в «Тяжелом песке». Письменник був старшим онуком, і дід його дуже любив. А.Н. Рибаків згадував: «Я родився в 1911 году 14 января в городе Чернигове. Из родильного дома мою мать и меня, завёрнутого в тулуп, дедушка на санях отвёз в село Державновку, где работал отец. Мороз был под тридцать градусов, и всю дорогу дедушка держал палец у меня во рту: проверял не замёрз ли я. В Державновке мой отец управлял винокурными заводами»¹.

В цьому селі колишнього Козелецького повіту Чернігівської губернії, а нині – Носівського району і проминули перші роки життя майбутнього письменника. «После революции до лета девятнадцатого года мы жили у дедушки, отца моей матери, в маленьком городке Сновске Черниговской губернии. Позже он был переименован в Щорс»². Містечко Сновськ назавжди залишилося в пам'яті Анатолія Наумовича і стало прообразом місць, де відбувалися головні події деяких його творів.

У збірці представлені також фотографії батьків письменника: матері Діни Авраамівни, уродженки Сновська, батька Наума Борисовича Аронова, уродженця Городнянського повіту на Чернігівщині³, і його молодшої сестри Раї.

В 1919 році Анатолій з батьками переїхав до Москви. Н.Б. Аронов, крупний інженер, отримав квартиру в центрі столиці на Арбаті, 51. Школа у Кривоарбатському провулку, де навчався чернігівець, раніше була жіночою гімназією Хвостових, і в перші післяреволюційні роки тут продовжували викладати латинь, давньогрецьку і французьку мови, навчали бальним танцям, революційні свята не відзначали, громадську роботу не проводили. На фотографіях бачимо Анатолія серед однокласників в 1924-му (5-й клас), 1925-му (6-й клас) роках, а також у школі фехтування в 1927 році.

В 1930 році наш земляк вступив до автодорожнього факультету Московського інституту інженерів транспорту. 5 листопада 1933 року, не встигнувши отримати диплом, був заарештований і засуджений за ст. 58-10 (контрреволюційна агітація та пропаганда) на три роки заслання. На Анатолія, члена редколегії студентської стінної газети, було заведено справу «Об опошлении ударничества»⁴. Підставою для неї стали веселі наївні епіграми на однокурсників, оприлюднені у газеті перед дипломною практикою. Реабілізували Анатолія Наумовича лише в 1960 році. Після заслання поневірявся по різних містах країни, працював шофером, слюсарем в Калініні (Твер), Рязані, Уфі.

На початку Великої Вітчизняної війни був мобілізований до діючої армії: пройшов з боями від Москви до Берліна, закінчив війну начальником автослужби 4-го гвардійського корпусу 8-ї гвардійської армії, нагороджений багатьма орденами і медалями. Декілька фото того періоду: на фронті напередодні Сталінградської битви, 1942; Білоруський фронт, 1944; після демобілізації, 1946. На фото 1945 року –

А. Рибаків у званні майора з орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, медалями «За бойові заслуги», «За оборону Москви», «За визволення Варшави», «За взяття Берліна» і гвардійською відзнакою.

В 1945–1946 роках під час служби в окупаційних військах у Німеччині А.Н. Рибаків почав писати свою першу книгу «Кортік». Друком книга вийшла в 1948 році у видавництві «Детгиз». На фото початку 1950-х років – А.Н. Рибаків з редактором «Детгизу» Б. Луніним та з журналістами м. Рязані, на фото 1970-х – 1980-х років – на зйомках телефільму «Кортік», на зустрічі з працівниками бібліотек Чернігівської області в м. Щорсі, в робочому кабінеті й саду в Переделкіно під Москвою, з дружиною Тетяною Марківною, на міжнародному книжковому ярмарку в павільйоні Данії з представниками видавництва, підписує книгу читачці в Берліні, під час виступу в Центральному Будинку літераторів у Москві, на зустрічі з однополчанами на честь 40-річчя Перемоги та ін.

1950 року надрукований роман А.Н. Рибаківа «Водителі», за який він отримав державну премію СРСР. Того ж року його приймають у Спілку письменників СРСР. В 1955 році побачив світ роман «Екатерина Воронина», в 1956-му – повість «Бронзова птиця». Крім того, в 1950-ті роки були написані сценарії до кінофільмів «Кортік» (1954), «Екатерина Воронина» (1957). В автобіографії, надісланій до музею в 1959 році, А.Н. Рибаків написав, що його книги видавалися 101 раз загальним накладом 4 мільйони 50 тисяч примірників тридцятьма мовами – російською, українською, білоруською, литовською, латиською, естонською, молдавською, казахською, узбецькою, киргизькою, татарською, якутською, комі, чуваською, азербайджанською, фінською, німецькою, польською, румунською, албанською, чеською, словацькою,

болгарською, угорською, китайською, корейською, норвезькою, англійською, французькою, іспанською.⁵

Найбільшу групу меморій письменника – 77 одиниць – репрезентує твори, видані як російською мовою різними видавництвами в різні роки, так і в перекладі іншими мовами народів світу:

«Кортік»:

– російською мовою – «Детгиз», Москва, 1948; Москва-Ленинград, 1952; Воронежское областное книгоиздательство, 1951; Тюменское книжное издательство, 1955; «Детская литература», Москва, 1985;

– польською мовою – Варшава, 1952, 1955;

– німецькою – Берлін, 1953;

– чеською – Прага, 1950;

– румунською – Бухарест, 1953;

– китайською – «Детгиз», Москва, 1951;

– датською – 1983;

«Водители»:

– російською мовою – «Советский писатель», Москва, 1950; «Художественная литература», Москва, 1952;

– словацькою – Братислава, 1951;

– чеською – Прага, 1952;

– німецькою – Берлін-Лейпциг, 1951;

– китайською – Москва, 1950, 1955;

– польською – Варшава, 1950; Катовіце, 1952;

– румунською – 1951, 1952;

«Екатерина Воронина»:

– російською мовою «Советский писатель», Москва, 1955, 1958;

– польською – Варшава, 1957;

– німецькою – Берлін, 1958;

«Бронзовая птица»:

російською мовою – «Детгиз», 1956; «Учпедгиз Узбекской ССР», Ташкент, 1958;
– німецькою – Берлін, 1959;
«Кортик» и «Бронзовая птица» – Библиотека приключений «Детгиз», Москва, 1958;
«Записки Кроша» – «Современник», Москва, 1971;
«Пригоди Кроша. Каникули Кроша. Невідомий солдат»: українською – «Веселка», Київ, 1984;
«Приключения Кроша», «Каникулы Кроша» – «Молодая гвардия», Москва, 1966;
«Приключения Кроша»: грузинською – Тбілісі, 1972;
«Неизвестный солдат»:
угорською – Будапешт, Ужгород, 1972;
– болгарською – Софія, 1973;
– німецькою – Берлін, 1974;
– російською – «Молодая гвардия», Москва, 1985 (конвюльт с «Обелиском» В. Бикова);
«Лето в Сосняках»: словацькою мовою – Братислава, 1966; японською;
«Выстрел»: німецькою мовою – Берлін, 1981;
«Тяжёлый песок»: журнальний варіант в оправі автора (журнал «Октябрь», 1978, № 7–9); «Советский писатель», Москва, 1979; «Известия», Москва, 1981;
– датською – 1981;
– словацькою – Братислава, 1981;
– німецькою – Берлін, 1981;
– фінською – Хельсінкі, 1981;
– угорською – Будапешт, 1981;
– голландською – Амстердам, 1981;
– англійською – Лондон, 1982;
– норвезькою – Осло, 1982;
– французькою – Париж, 1980;
«Дети Арбата» – «Советский писатель», Москва, 1987;

«Тридцать пятый и другие годы» – «Советский писатель», Москва, 1989;

«Страх» – «Советский писатель», Москва, 1990;

Избранные произведения в 2-х томах – «Художественная литература», Москва, 1978;

Собрание сочинений в 4-х томах – «Советская Россия», Москва, 1981–1982.

Всі книги, за винятком однієї, подаровані автором: книга «Пригоди Кроша. Каникули Кроша. Невідомий солдат» київського видавництва «Веселка» має дарчий напис перекладача – чернігівця П.Г. Воробйова. Цей напис він зробив 20 травня 1985 року під час їхньої з А.Н. Рибаківим зустрічі зі студентами Чернігівського педагогічного інституту. До колекції включено і книгу Є. Старікової «Анатолій Рыбаков. Очерк творчества», видану в Москві у 1977 році і куплену в одній з книгарень Чернігова.

До середини 1980-х років твори А.Н. Рибаків, як написав сам автор в анкеті члена Спілки письменників СРСР, були перекладені ще вірменською, грузинською, туркменською, арабською, бенгалі, в'єтнамською, голландською, датською, іврит, македонською, монгольською, турецькою, шведською, японською мовами⁶.

66 одиниць збірки – це запрошення на зустрічі з А.Н. Рибаківим, у тому числі у Будинку літераторів (Москва, 1951), Центральному клубі шоферів (Москва, 1951), першій міській бібліотеці (м. Перово); на читацькі конференції та літературні вечори з обговорення його книг у Будинку Союзів (Москва, 1955), Центральному клубі МВС СРСР (Москва, 1955); афіші, програми спектаклів за творами письменника в Центральному театрі Радянської Армії (Москва, 1971), Куйбишевському (Самара) театрі юного глядача (1971), а також вирізки з газет, журналів, книг зі статтями, присвяченими творчості Анатолія Наумовича.

У 2011 році колекцію поповнив художній маркований конверт «Анатолій Рибаків», виданий Укрпоштою до 100-річчя від дня народження письменника. На конверті – портрет нашого земляка та ілюстрації до найбільш відомих його творів «Тяжёлый песок» і «Дети Арбата».

Матеріали А.Н. Рибаків можна побачити на виставці «Чернігівці – видатні діячі науки та культури ХХ століття». Вже 20 років вона діє у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського і незмінно викликає інтерес у всіх відвідувачів. Окрема вітрина присвячена творчості письменника. В ній виставлені 25 експонатів – книги, фото, особисті речі видатного земляка.

1. Рибаків А. Роман-воспоминание. – М., 1977. – С. 5.
2. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Ал 1734/156-1: автобіографія Рибаків А.
3. Рибаків А. Указ. соч. – С. 6.
4. Там же. – С. 74.
5. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Ал 1734/156-1: автобіографія Рибаків А.
6. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Ад 1817: анкета члена Співки письменників СРСР.

Ликвидация иудейской общины г. Щорса (1959 г.)

Антирелигиозная кампания конца 50-х – начала 60-х годов является неотъемлемой частью исторического развития религиозной жизни Северного Левобережья Украины XX века. Тем не менее, процесс её научного изучения до сих пор находится в начальной стадии. В полной мере это относится к иудейской религиозной конфессии, представители которой являются одной из наиболее многочисленных этнических групп Северного Левобережья Украины в течение трёх последних столетий. Данная статья является попыткой проследить ход проведения данной антирелигиозной кампании на территории г. Щорс как одного из наиболее заселённых евреями городов Чернигово-Сиверщины, а также её влияние на последующее развитие иудейской религиозной жизни в данном городе.

При подготовке данной статьи автором были использованы материалы по истории иудейской религиозной общины г. Щорс 1940-х–50-х годов, находящиеся в составе дела № Р-5166 (Государственный архив Черниговской области), а также материалы из личного архива С. Г. Бельмана.

Одним из трагических последствий гитлеровской оккупации Щорса в течение 1941–1943 годов стало почти полное уничтожение еврейского населения города, в том числе местных представителей иудейской религиозной конфессии. По окончании Великой Отечественной войны евреями Щорса (эвакуировавшимися из города в начале войны) была предпринята попытка возродить иудейскую религиозную общину города. Это были как правило пожилые люди, рождённые ещё в XIX веке¹. Самому старшему из них, пенсионеру

М. Я. Шляферу, в 1945 году исполнилось 78 лет; самому младшему, рабочему артели инвалидов имени Т. Г. Шевченко Э. М. Рабиновичу – 45 лет. По социальному статусу они были по большей части пенсионерами, инвалидами и иждивенцами. Было также несколько рабочих и служащих. Все они были гражданами УССР. Судимости не имел никто. Согласно материалам дела № Р-5166, в г. Щорс проживало 63 иудея обоего пола (45 мужчин и 18 женщин)². Именно они и попытались уже в 1946 году возобновить молитвенные собрания, на которых совершались иудейские богослужебные обряды.

Совет по делам религиозных культов по Черниговской области во главе с уполномоченным Стаховским отреагировал без промедлений. 13 августа 1946 года Стаховский подал прошение председателю Щорского исполкома райсовета о запрещении молитвенных собраний иудеев г. Щорса, поскольку местная иудейская община не была зарегистрирована³. А согласно советскому законодательству о религиозных культурах, право легального отправления богослужебных обрядов получала только прошедшая регистрацию в областном Совете по делам религиозных культов религиозная община. Без получения регистрации верующие какой-либо конфессии не имели право собираться и совершать богослужение вообще.

Тем не менее Стаховский пошёл навстречу просьбе иудеев г. Щорса о регистрации местной религиозной общины, уведомив их об условиях получения данной регистрации, которая давала им возможность на законных основаниях открыто совершать богослужения и удовлетворять собственные религиозные нужды согласно предписаниям иудаизма, никого и ничего при этом не опасаясь. Иудейская община должна была незамедлительно предоставить Совету по делам религиозных культов по Черниговской области договор на аренду помещения под молитвенный дом (каковое должна была подыскать самостоятельно) и справку об удовлетворительном

пожарном и санитарном состоянии такового; немедленно избрать из своих рядов раввина, правление и ревизионную комиссию общины, каждый член которых должен быть утверждён уполномоченным областного Совета по делам религиозных культов⁴. Всё это должно было быть сделано не позже октября 1946 года. В противном случае Стаховский грозил общине роспуском и осложнениями процедуры повторной регистрации.

2 мая 1946 года в Щорсе состоялось общее собрание верующих евреев города, на котором присутствовали 42 человека. На этом собрании было избрано правление Еврейской религиозной общины г. Щорса в составе 5 человек (Амшинский М. М., Левин Л. М., Фиргер З. А., Шляфер М. И., Локшин В. З.), а также ревизионная комиссия данной общины в составе 3 человек (Герман З. З., Львов Б. С., Требник С. Л.). В тот же день состоялось первое собрание правления Еврейской религиозной общины г. Щорса, на котором были распределены обязанности членов правления (председателем правления был избран (единогласно) Амшинский М. М.) и назначен раввин с окладом в 250 рублей в месяц. Раввином Еврейской религиозной общины стал Локшин Веля Зеликович (1886 г. рождения), сторож местной сапожной мастерской. 2 же мая того же года состоялось первое заседание ревизионной комиссии общины, на котором были распределены обязанности членов комиссии и избран её председатель – Герман З. З.

В качестве молитвенного дома общиной было поначалу облюбовано уцелевшее здание одной из городских синагог (ул. Профсоюзная, №3), о чём были отправлены соответствующие ходатайства Уполномоченному Совету по делам религиозных культов Стаховскому и Председателю исполкома Черниговского облсовета депутатов трудящихся С. Ф. Костюченко. Тем более, что данное здание в тот момент никем и ни в каком качестве не использовалось. Стаховский Н.С. выбор

общины одобрил и даже отправил соответствующее заключение в Черниговский облисполком. Однако Черниговский облисполком постановлением от 8 июля 1946 года запретил передачу общине здания бывшей синагоги по Профсоюзной улице №3, поскольку данное здание числилось собственностью районной библиотеки. Общине ввиду её малочисленности было предложено совершать молитвенные собрания в частном, арендованном доме на выбор. Вскоре община предложила в качестве такового частный деревянный дом из 3-х комнат по улице Жореса №14, принадлежавший Янкелю Арьевицу Лифшицу. 26 августа 1946 года Еврейская религиозная община г. Щорса заключила с Я. А. Лифшицем договор о сдаче в аренду принадлежащего ему здания под молитвенный дом сроком на 3 года за 100 рублей в месяц. В сентябре того же года здание было обследовано пожарной и санитарной инспекциями города, признавшими его состояние удовлетворительным.

23 ноября 1946 года Еврейская религиозная община г. Щорса была официально зарегистрирована Уполномоченным Советом по делам религиозных культов по Черниговской области Стаховским под №69 «...с предоставлением ему в пользование, согласно арендного договора для удовлетворения религиозных нужд, молитвенного дома находящегося г. Щорс ул. Жореса №14 со всеми правами, предусмотренными в действующих законах и постановлениях Правительства Союза ССР в отношении религиозных культов»⁵. Получили также соответствующую регистрацию раввин Еврейского религиозного общества г. Щорса В. З. Локшин «...с правом совершения религиозных обрядов и треб, по культу, к которому принадлежат верующие...»⁶, правление общины, её ревизионная комиссия и двадцатка. С общиной был заключён типовой договор об условиях предоставления в аренду молитвенного дома и наличного религиозного имущества, яв-

лявшегося по советскому законодательству собственностью государства. Согласно этому договору данная община получала в бессрочное бесплатное пользование молитвенный дом с богослужебными предметами по особой описи, обязуясь: беречь полученное здание и имущество и пользоваться им исключительно соответственно его назначению; не использовать молитвенное здание и богослужебные предметы по каким-либо иным целям; самостоятельно оплачивать все текущие расходы по содержанию молитвенного дома и находящихся в нём предметов (ремонт, страхование, налоги, отопление и т. д.); вести инвентарную опись богослужебного имущества; беспрепятственно допускать представителей Щорского райсовета депутатов трудящихся и Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Черниговском облисполкоме к периодической проверке и осмотру имущества; возвратить принятое от государства имущество (в случае сдачи) в том самом виде, в каком было принято общиной. За невыполнение договора, порчу либо продажу богослужебного имущества (как государственного) община несла ответственность согласно государственному законодательству о религиозных культах. При этом в типовом договоре, который должен был заново заключаться каждые 3 года (причём исполком Щорского райсовета депутатов трудящихся имел право расторгнуть его по своему усмотрению), не указывались ни обязанности государства по отношению к иудейской религиозной общине г. Щорса, ни права данной общины⁷.

Помимо здания молитвенного дома по ул. Жореса №14 община получала от государства следующее богослужебное имущество: 2 Торы, 1 шкаф для хранения экземпляров Торы и маленький столик для кантора⁸.

В деле № Р-5166 Государственного архива Черниговской области отсутствуют какие-либо материалы о функциониро-

вании иудейской общины г. Щорса в течение 1946 – 1959 годов. Тем не менее сам факт существования данной общины в течение почти 15 лет, состоящей сплошь из людей преклонного возраста, самостоятельно содержавших молитвенный дом и богослужebное имущество в целости и сохранности оплачивая всевозможные расходы по их содержанию, в том числе налоги, из собственного кармана, указывает на определённую возможность её существования и после 1959 года. К тому же, согласно материалам данного дела, община не подавала каких-либо заявлений о своём роспуске по тем или иным причинам. Никаких мер к ликвидации иудейской религиозной общины г. Щорса (опять-таки по материалам дела №Р-5166) на каком бы то ни было основании не предпринимали ни Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, ни исполком Щорского райсовета депутатов трудящихся, ни исполком Черниговского облсовета депутатов трудящихся, ни кто-либо из их руководителей лично. Тем не менее, именно в 1959 году (не в 1949, либо 1954, либо 1957 годах!) был поднят вопрос о снятии с регистрации религиозного общества иудейского вероисповедания г. Щорса (что означало его фактическую ликвидацию) «...как фактически прекратившее свою деятельность»⁹.

Кроме того, обращает на себя внимание следующий факт: в состав дела № Р-5166 включены материалы различных религиозных обществ, принадлежащих к различным религиозным конфессиям различного местонахождения (иудейских, православных, баптистских и т. д.). Все эти религиозные общества, находящиеся в пределах Черниговской области, согласно указанным материалам, были сняты с регистрации (чаще всего – за систематические нарушения советского законодательства) в течение именно 1959 года. Аналогичные события (причём одновременно с событиями в г. Щорсе) происходили и в г. Чернигове. Их прямым последствием ста-

ло решение исполкома Черниговского областного совета депутатов трудящихся о снятии с регистрации «религиозного общества иудейского вероисповедания в г. Чернигове» (фактически – запрет религиозной деятельности как таковой), принятое 18 марта 1959 года, «за систематическое нарушение законодательства и Постановлений Правительства СССР о религиозных культах»¹⁰. Функционирование иудейской религиозной общины г. Чернигова возобновилось только после падения коммунистического режима в Украине.

В 1959 году уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Черниговском облисполкоме Стаховский направил председателю Черниговского исполкома облсовета депутатов трудящихся Л. С. Ванденко заключение по вопросу снятия с регистрации религиозного общества иудейского вероисповедывания г. Щорс. В этом документе Стаховский даёт следующее описание функционирования данной общины: «Религиозное общество иудейского вероисповедывания в г. Щорс, зарегистрировано 23.XI.46 г. в количестве 63 чел. верующих в возрасте свыше 70 лет. Мужчин – 45 чел., женщин – 18 человек. На молитвенных собраниях присутствует в среднем 10-15 чел. Правление синагоги в своей деятельности неоднократно допускало нарушение советского законодательства о культах, как-то подворный сбор денег на благоустройство кладбища, выступление приезжих канторов без разрешения уполномоченного Совета по делам религиозных культов, организацию похоронного бюро, несвоевременную регистрацию арендного договора на молитвенный дом. За указанные нарушения раввин синагоги Локшин был снят с регистрации. В настоящее время религиозное общество иудейского вероисповедывания г. Щорс раввина и молитвенного дома не имеет и на протяжении трёх месяцев, несмотря на мои требования, не подыскивало соответствующего помещения для молитвенного дома и отказалось избрать раввина в связи

с отсутствием соответствующей кандидатуры. Считаю целесообразным религиозное общество иудейского вероисповедывания с регистрации снять, как фактически прекратившее свою деятельность»¹¹. Данное заключение предназначалось и для руководства Черниговской области, и для Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР.

Реакция местных властей на данное заключение была положительной. 22 июня 1959 года исполкомом Черниговского облсовета депутатов трудящихся было принято решение №454 о снятии с регистрации иудейской религиозной общины г. Щорса¹². 16 октября 1959 года Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР было принято постановление о снятии с регистрации религиозного общества иудейского вероисповедывания г. Щорс Черниговской области как распавшееся¹³. С этого дня иудейская религиозная община г. Щорса официально переставала существовать, а попытки её членов совершать богослужения обязаны были пресекаться как незаконные. Запрет на легальную богослужебную деятельность иудейской религиозной общины г. Щорса был снят только после падения коммунистического режима в Украине в начале 1990-х годов.

27 октября того же года комиссией в составе депутата Щорского райсовета депутатов трудящихся И. И. Белоусова, депутата Щорского горсовета депутатов трудящихся И. И. Юхновского и главного бухгалтера райфинотдела В. М. Высоцкого на основании Постановления Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР от 16 октября 1959 года и указания уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Черниговском облисполкоме от 26 октября того же года было осуществлено возвращение государству богослужебного имущества и религиозной утвари (как принадлежащего государству) от официально несуществующей к этому времени иудейской религиозной общины г. Щорса.

В присутствии бывшего раввина В. З. Локшина и хозяина помещения, арендовавшегося данной общиной под молитвенный дом к моменту ликвидации, В. М. Рыбакова был составлен акт в 3 экземплярах, согласно которому государство приняло от распущенной общины следующее религиозное имущество: пергаментные свитки Торы (3 экземпляра), стеариновые свечи (27 экземпляров), жестяной подсвечник на 4 свечи (1 экземпляр), молитвенный столик (1 экземпляр), шкаф для хранения свитков Торы (1 экземпляр), скатерть (1 экземпляр)¹⁴.

В деле Р-5166 нет никаких сведений о каких-либо попытках общины и отдельных её членов оказывать какое-либо сопротивление действиям властей. При этом автор не отрицает возможность подобных действий, несмотря на возрастную принадлежность всех без исключения членов общины, поскольку корпус обработанных автором документов по данной теме скорее всего не исчерпывается материалами дела Р-5166. Среди материалов данного дела есть 2 письма «старухи Лифшиц» (одного из членов общины) на имя уполномоченного Совета по делам религиозных культов Стаховского, в которых она просила его разрешить старикам-иудеям совершать богослужения¹⁵. О реакции Стаховского на эти письма автор какой-либо информацией не располагает.

Тем не менее, иудеи г. Щорса пытались нелегально продолжать Богослужebную деятельность и после официального роспуска в 1959 года. Согласно материалам, предоставленным автору черниговским краеведом С. Г. Бельманом из его личного архива, в 1971 году в г. Щорсе существовала группа верующих иудейского вероисповедания. Данная группа состояла из 20 человек преклонного возраста. Эти люди периодически собирались у раввина В.З. Локшина (до его смерти в 1970 году), затем у пенсионера Л. М. Журбина. Несмотря на принятые властями меры, подпольные молитвенные со-

брания иудеев города время от времени проводились до начала 1970-х годов. Верующие во время молитвенных собраний пользовались Торой и другой религиозной литературой¹⁶. Какой-либо иной информацией о деятельности данной группы иудеев г. Щорса автор не располагает.

Таким образом, в 1959 году была произведена именно ликвидация (под предлогом фактического прекращения полноценного функционирования) иудейской религиозной общины г. Щорса. Производилась данная ликвидация местными властями при активном содействии Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. Целью данного мероприятия было окончательное пресечение возобновившейся с середины 1940-х годов иудейской религиозной жизни на территории г. Щорса как таковой. Данное мероприятие местных властей не опиралось ни на мнение членов данной общины, ни на мнение жителей г. Щорса по данному вопросу, ни на реальное состояние религиозной деятельности данной общины и, несмотря на успешное проведение, не привело к полному искоренению иудейской религиозной жизни города. Данное мероприятие абсолютно идентично ликвидации иудейской религиозной общины г. Чернигова, равно как и религиозных общин всех прочих конфессий на территории Черниговской области. Ликвидация иудейской религиозной общины г. Щорса в 1959 году являлась составной частью антирелигиозной кампании конца 50-х – начала 60-х годов XX века на территории Советского Союза, носившей по отношению к еврейскому населению СССР вполне антисемитский характер.

1. Государственный Архив Черниговской Области. – Ф. Р-5166. – Оп.2. – Д.6. – Л.280.

2. Государственный Архив Черниговской Области. – Ф. Р-5166. – Оп.2. – Д.6. – Л.270.

3. Государственный Архив Черниговской Области. – Ф. Р-5166. – Оп.2. – Д.6. – Л.299.
4. Государственный Архив Черниговской Области. – Ф. Р-5166. – Оп.2. – Д.6. – Л.314.
5. Государственный Архив Черниговской Области. – Ф. Р-5166. – Оп.2. – Д.6. – Л.284.
6. Государственный Архив Черниговской Области. – Ф. Р-5166. – Оп.2. – Д.6. – Л.283.
7. Государственный Архив Черниговской Области. – Ф. Р-5166. – Оп.2. – Д.6. – Л.288.
8. Государственный Архив Черниговской Области. – Ф. Р-5166. – Оп.2. – Д.6. – Л.288.
9. Государственный Архив Черниговской Области. – Ф. Р-5166. – Оп.2. – Д.6. – Л.271.
10. Бельман С. Дело о закрытии черниговской синагоги 1959 г. // Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы V-го Международного научного семинара. – Чернигов, 2010 г. – С.79.
11. Государственный Архив Черниговской Области. – Ф. Р-5166. – Оп.2. – Д.6. – Л.271.
12. Государственный Архив Черниговской Области. – Ф. Р-5166. – Оп.2. – Д.6. – Л.272.
13. Государственный Архив Черниговской Области. – Ф. Р-5166. – Оп.2. – Д.6. – Л.267.
14. Государственный Архив Черниговской Области. – Ф. Р-5166. – Оп.2. – Д.6. – Л.273.
15. Государственный Архив Черниговской Области. – Ф. Р-5166. – Оп.2. – Д.6. – Л.277.
16. Личный архив С. Г. Бельмана.

Перукар-художник: історія одного портрету

«Зоряність» розквіту українського краєзнавства другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. стала періодом бурхливого піднесення краєзнавчого руху, росту кількості краєзнавчих формувань та їх членів, розгортання досліджень, видання різноманітної краєзнавчої літератури ¹. Потужними й дієвими осередками краєзнавчих досліджень в цей час стали музеї, що, виконуючи свою «хранительську» функцію, комплектували наукові фонди не лише старовиною, але й творами сучасного образотворчого мистецтва.

Регіональним консолідуючим осередком мистецтвознавчих досліджень на Чернігівщині впродовж 1920-х – першої половини 1930-х років був Чернігівський державний музей (ЧДМ). Співробітники установи всіляко сприяли збереженню існуючих музеїв, скеровували загально-дослідницький процес у регіоні, відшуковували предмети музейного значення для поповнення музейного фонду ². До подібних заходів належить подорож 1931 р. Марка Григоровича Вайнштейна до селища Березна (Меньський р-н, Чернігівська обл.), в наслідок якої ним було виявлено портрет «великої мистецької вартості» роботи місцевого перукаря Іллі Менделевича Лейзнера.

І. М. Лейзнер жив у Березні з 18 років. Батьки його на початку 1930-х рр. проживали у Чернігові. У листі до Г. І. Петровського І. М. Лейзнер зазначав: «Отец мой бедняк столяр [...] В николаевское время часто случалось кушать на третий день кусок хлеба и таким образом он выпустил в люди 5 сыновей и 2-х дочерей. Один из этой семьи я, кустарь, парикмахер, 37 лет от роду, семейный, имею жену и трех детей, бедняк» ³. З перших днів встановлення радянської влади Ілля

Менделевич був членом Березинської селищної ради, брав активну участь у проведенні всіх господарчо-політичних кампаній, зокрема «кооперування населення, переведення контрактів всіх видів, колективізації сільського господарства», був членом комнезаму та колгоспу «Червоний плугатар»⁴.

М. Г. Вайнштейн (живописець, графік, критик, педагог, музейний працівник, діяч в царині охорони пам'яток культури, директор ЧДМ з 1925 р.) відвідав Березну, «один з глухих закутків Чернігівщини», на початку 1931 р. Там він ознайомився із роботами місцевого перукаря. У листі до Г. І. Петровського (голови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету) М. Г. Вайнштейн зазначав: «Маленьке присмеркове приміщення Березенського «салону» для стрижки [було] оздоблене роботами з волосся т. Лейзнера: краєвид, портрет т. М. І. Калініна, т. Г. І. Петровського, т. Й. В. Сталіна». М. Г. Вайнштейн високо оцінив художні здібності березенського перукаря. Він відзначав, що самоук, який ніде не вчився малярству, зміг передати гру кольорів, використовуючи нефарбоване волосся, навіть рожевий й зелений відтінки»⁵.

Вражений своєрідною технікою – живописом волоссям, М. Г. Вайнштейн невдовзі забрав портрет Г. І. Петровського до ЧДМ, одночасно надіславши фотографії з роботи до ВУЦВК. Крім того Марк Григорович ініціював звернення із проханням надати можливість І. М. Лейзнеру навчатися мистецтву. М. Г. Вайнштейн зазначав, що художнику-перукарю важко жити в Березні, через нестачу «дорогоцінного матеріалу (волосся), який по великих містах викидається, в м. Березному дуже мало». Крім того І. М. Лейзнер не мав можливості займатися мистецтвом через постійну необхідність заробляти на життя, маючи велику родину. М. Г. Вайнштейн наголошував, що у випадку надання І. М. Лейзнеру певної художньої освіти під керівництвом культурного й серйозного художника, який рахувався би з індивідуальними особливостями пе-

рукаря і прагнув би до сполучення техніки малярства з технікою безпосереднього й своєрідного мистецтва, властивого т. Лейзнеру, протягом кількох років Ілля Менделевич став би цікавим і своєрідним художником-маляром волоссям. У листі зауважено, що найкраще було б дати т. Лейзнеру стипендію, щоб він міг вчитися в Харківському інституті мистецтва, забезпечити його родину утриманням по сто карбованців на місяць і правом одержувати третій пай, який одержував т. Лейзнер як член колгоспу ⁶.

Одночасно із клопотанням М. Г. Вайнштейна до ВУЦВК було направлено й звернення самого Іллі Менделевича, у якому він щиро висловив бажання здобувати мистецьку освіту:

«...желал бы работать и учиться (если не поздно) и учась работать. И если наша советская наука признает мою работу целесообразной, то поскольку при настоящей обстановке такую работу продолжать крайне невозможно, поскольку приходится одной рукой зарабатывать насущный кусок хлеба, а другой заниматься искусством, то во-первых это может укоротить полжизни, во вторых в конце концов не получится то чего хотелось бы. Над Вашим портретом, Григорий Иванович, работал я год, и если б я занимался одним этим делом, я более чем уверен, что действительно создал бы то, чего многие не видели. Осмелюсь прибавить, что на сегодняшний день кончаю портрет Михаила Ивановича Калинина. Надеюсь, что наша украинская власть не откажет мне в приеме этого портрета в один из лучших украинских музеев.

Заканчивая свое повествование, я осмелюсь просить Вас, если я заслуживаю Ваше внимание, недолгую поездку на Днипрельстан. Крайне желал бы к окончанию 5-ти летнего плана успеть к художественной выставке и со своей скромной работой»⁷.

Врешті-решт портрет І. Г. Петровського, гаптований волоссям, роботи І. М. Лейзнера було надіслано з ЧДМ до

ВУЦВК. На жаль уривчасті архівні свідчення, які збереглися у фондах ЦДАВО України, не дають можливості встановити подальшу долю І. М. Лейзнера й його робіт.

1. Прокопчук В. С. Періодизація історичного краєзнавства Правобережної України / В. С. Прокопчук // Київська старовина. – 2003. – №3. – С. 159–164.

2. Пудовкіна [Яненко] А. С. Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х – першій половині 1930-х рр. / А. С. Пудовкіна // Ніжинська старовина. – Вип. 10(13). – 2010. – С. 126-135.

3. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 9, спр. 1500, арк. 45.

4. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1500, арк. 47.

5. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1500, арк. 46.

6. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1500, арк. 46.

7. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1500, арк. 45.

Художниці-єврейки та їх твори в колекції Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана.

Відвідуючи музеї, проходячи по виставковим залам і роздивляючись живопис, графіку, скульптуру, навряд чи можливо визначити національну приналежність автора.

Якщо говорити про художників-євреїв, то розглядати їх творчість у відриві від європейського та українського образотворчого мистецтва неможливо. Такі митці складають великий пласт, в їх роботах немає нічого єврейського, якщо не рахувати походження автора. Їх вважають або українськими, або російськими художниками. Вони залучені до художніх процесів, віддавали й віддають свій талант і сили тій країні, в якій живуть, їх вклад у світову культуру є унікальним.

Кінець XIX-го, XX-е століття дали світу багато видатних художників-євреїв, які, як правило, навіть не намагалися обмежити себе етнічними або фольклорними рамками. Ці імена достатньо добре відомі широкому загалу поціновувачів мистецтва. Ось деякі з них: Ісаак Левітан, Марк Шагал, Натан Альтман, Арон Ржезніков, Юхим Вайсбург, Ісаак Каплан та ін. Як бачимо, чоловіче начало домінує. Але жіноча половина людства теж зробила свій вагомий внесок. Тому хочеться згадати саме художниць-євреек.

У збірці Чернігівського обласного художнього музею (ЧОХМ) імені Григорія Галагана роботи художників єврейського походження складають чималу частину фондів. Серед них твори Олени Левіної, Анни Файнерман та Ольги Рапай-Маркіш.

Олена Яківна Левіна (1903–1963) – живописець і графік. Народилась у Чернігові. В 1920-ті роки за активну участь

у спортивному житті міста була направлена за комсомольською путівкою на навчання до Московського інституту фізкультури. Одночасно навчалась на центральних мистецьких курсах АХР (Асоціація художників Росії, 1925–1930) у відомого художника початку ХХ ст. Іллі Машкова. Працювала у московському відділенні Асоціації художників Росії, деякий час була його секретарем.

Брала участь у виставках Московського відділення Спілки художників, Всесоюзних художніх виставках з 1929 року.

Під час Великої Вітчизняної війни була учасницею оборони Москви. Потім евакуювалась до Саратова, де працювала на військовому заводі.

У післявоєнні роки повернулась до Москви. Іноді приїздила до рідного Чернігова. Померла 11 серпня 1963 року в Москві. Після її смерті багато творів було перевезено до Чернігова братом О. Левіної – З. П. Кругерським і подаровано Чернігівському історичному музею в 1969 році, а 1984 року передано на постійне зберігання до Чернігівського обласного художнього музею.

Зараз у фондах музею зберігається близько 100 одиниць основного фонду живописних і графічних робіт Олени Яківни. Здебільшого це портрети, які виконані олією й пастеллю на полотні та картоні. На них в реалістичній манері зображено знаних людей Чернігівщини, відомих російських громадських, військових діячів, робітників заводів, дітей різного віку. Узагальнені риси портретованих майстерно поєднані з їх індивідуальною психологічною характеристикою. Ось деякі з творів: «Дівчинка на стільці», без дати, п.,о., 73x54; «Дівчинка з червоними бантами», без дати, кар.,о., 30x24; «Хлопчик з пташкою», без дати, п.,о., 73x53; «Портрет гуцула-лісоруба», без дати, кар.,о., 25x18; «Портрет залізничника», без дати, п.,о., 54x40; «Портрет жінки-якутки», без дати, п.,о.; 54x46; «Колгоспниця гуцулка», без дати, кар.,о., 25x18;

«Портрет моряка», без дати, п.,о., 61х46; «Портрет Харламова В. М.», 1940-ві, п.,о., 57,5х48; «Портрет капітана Шевченко С.М.», 1940-ві, п., о., 60х45; «Портрет Т. П. Бельської», без дати, 1952, п., постель, 75х59; «Суворовець», 1950-ті п., постель, 75х59; «Дівчина з виноградом», 1950-ті, п., постель, 70х60 та ін.

Анна Львівна Файнерман (1922–1991) – дружина знаного художника Бориса Рапопорта (1922–2006) та мати художниці Любові Рапопорт (1953 р.н.).

Народилась у Ростовській області. В 1941 році закінчила Київську середню школу ім. Т.Г. Шевченка, далі – Уральський університет, факультет журналістики (1945), Київський художній інститут (1951). Викладачі з фаху: Г. Світлицький, І. Штільман, С. Отрощенко. Головним своїм наставником вважала професора Іллю Штільмана.

Працювала в сфері станкового живопису і графіки. Улюблена тематика – жанрові композиції, портрети, натюрморти. З 1954 року брала участь у виставках. Член Національної Спілки художників України (1955).

Розквіт творчості Анни Файнерман приходить на період хрущовської «відлиги». Саме в цей час для радянської інтелігенції відкрився світ новаторського мистецтва. Масове захоплення художників-шестидесятників імпресіоністами Гогеном, Сезаном відчувається в колористиці Анни Файнерман, він уособлює енергетику радості, оду життя.

У фондах ЧОХМ імені Григорія Галагана зберігаються дві її роботи, що були передані Дирекцією виставок Спілки художників України в 1986 році: «Осінь у Седневі», 1980, п., о., 59,5х99,5; «Квіти на веранді», 1983, п.,о., 49х54,5.

Ольга Перецівна Рапай-Маркіш (1929–2012) – скульптор, кераміст. Донька Переца Маркіша (1895–1952) – поета, драматурга, прозаїка, який писав на ідіш і став жертвою ста-

лінських репресій. Дружина знаного українського скульптора Миколи Рапая (1928 р. н.).

Народилась у Харкові. Закінчила Київський художній інститут у 1956 році, педагог з фаху – Макс Гельман. Член Національної Спілки художників України (1960).

Її складна біографія глибоко вкарбована в трагічну історію України та євреїв Радянського Союзу ХХ століття. Предки Ольги з боку батька, Переца Маркіша, були євреями, осілими на Волині. А мати Зінаїда походила з єврейської родини, яка ще в ХVІІІ ст. переселилась з Речі Посполитої на Запоріжжя.

На початку 1920-х років мати жила в Харкові, працювала в редакції одного з видань і там познайомилась з батьком Ольги Перецом Маркішем, поетом, який приїхав з Москви на авторський вечір. Згодом була спільна праця над редакцією українських перекладів його віршів. Плодом цієї «співпраці» стало народження доньки Ольги. Пара не одружувалася, і Зінаїда покинула Переца ще будучи вагітною, не витерпівши шанувальниць його таланту.

У батьків матері, Хаї та Берха Шнітманів, на Запоріжжі Ольга провела своє раннє дитинство. Дідусь і бабуся розмовляли на ідіш та українською. Чонгар, де вони жили, межував з українським поселенням.

Мати забрала доньку від своїх батьків у 1934 році, коли вийшла заміж за українця Бориса Ткаченка і облаштувала з ним дім у Києві. Вітчим був дуже гарною людиною. Але родинне щастя тривало недовго, бо в 1937 році його заарештовують і невдовзі розстріляли. Мати розуміє всю складність свого становища й просить Переца Маркіша забрати Ольгу до Москви. Через декілька днів НКВС затримує Зінаїду. Її засуджують на десять років заслання.

У Москві дівчина жила в батька разом з його дружиною Естері та їх двома синами. До них у гості ходили відомі письменники: Анна Ахматова, Олексій Толстой, Борис Пастернак

та Борис Лавренъов. Діти росли в обстановці літературно-поетичних інтересів.

Коли почалася війна, батько пішов на фронт, а Ольга з мачухою і братами евакуювались до Ташкенту.

Після війни 1947 року мати Зінаїда забирає доньку до Києва. Ольга стає студенткою Київського художнього інституту. А в 1949 році в Радянському Союзі починається хвиля єврейських чисток і заарештовують Переца Маркіша. Звинувачують у зраді Батьківщині, шпiонажі, націоналізмі. Його довго тримали в ув'язненні, катували та стратили.

Молода студентка була заарештована лише за те, що була донькою свого батька. Це трапилось у лютому 1953 року. Спочатку тюрма, вирок і відправлення етапом до Сибіру. Дівчина постійно плакала, бо саме перед арештом закохалась у молодого студента Миколу Рапая. Пізніше він приїхав до неї у заслання, на той час це був героїчний вчинок, там одружились і там народилась їхня донька Катерина.

У 1955 році Ольга Рапай була реабілітована та повернулася до Києва. Вона мала змогу закінчити своє навчання й після нього почала працювати на Київському експериментальному кераміко-художньому заводі. Свою творчість художниця присвятила фарфоровій скульптурі, керамічним розписам, декоративній і монументальній кераміці. Захоплювалася українським мистецтвом, де використовуються народні мотиви, їй подобалась творчість українських малярок Марії Приймаченко, Марфи Тимченко, Анни Собачко.

Визнання, великі замовлення, можливість працювати в майстерні Спілки художників – все це тривало до середини 2000-х років. А 4-го грудня 2009 року Ольга Перецівна Рапай-Маркіш репатриювалася у Ізраїль. До самої смерті (1 лютого 2012 року) жила в будинку пристарілих, де вела студію кераміки, продовжуючи займатись улюбленою справою. У музеї кераміки в м. Рамат-Ган відбулась виставка її робіт.

Ольга Перецівна створювала порцелянову круглу скульптурну пластику (фігурки у народних костюмах, серія «Цирк»), монументальну декоративну скульптуру (фантастичні звірі та птахи), архітектурну кераміку (пано, антропоморфні вази) і т. д. Любила звертатись до біблійної тематики, яку завжди трактувала довільно, інтерпретуючи на власний манер. У роботах використовувала багато елементів народного мистецтва, як українського (палітра барв), так і єврейського (мотиви, що походять з єврейської міфології). Але визначальним у творчості мисткині є створення з усіх цих елементів власного світу. Тому її звірі, птахи, клоуни, музиканти, різні казкові персонажі ніби жили своїм власним життям. Створюючи монументальні глиняні пано, художниця не обмежувалась парою кольорів, і у глядача виникало враження, що в творі присутня вся палітра.

У Києві її керамічні роботи прикрашають Національну бібліотеку для дітей, Будинок народних колективів на бульварі Шевченко, вестибюлі Інституту фізіології та Інституту ботаніки. Ольга Рапай повністю оформила київський готель «Братислава» (хол, дві зали ресторану), зробила безліч керамічних ваз різних за розмірами, від напільних до мініатюрних. Нажаль, нові господарі готелю зруйнували авторську кераміку...

У фондах ЧОХМ імені Григорія Галагана зберігається один твір Ольги Рапай – скульптура «Лев», 1970-ті, терракота, полива, 30,5x28x16. Робота надійшла до музею в 1987 році від Дирекції виставок Спілки художників України.

По-різному склалась доля цих жінок. Різними шляхами, в різних парадигмах і художніх стилях йшли вони до вершин творчості. Колізії біографії, амбівалентність радості-драматизму – все пережите було втілено в творах. Мисткині змогли вдихнути в свої роботи душу й оживити їх. Така спадщина заслуговує на увагу.

1. Довідник членів Спілки художників СРСР по Українській РСР, К., 1986
2. Довідник членів Спілки художників України, К., 1998
3. Каталог Республіканської художньої виставки «Квітуча радянська Україна», К., 1973
3. Науковий архів ЧОХМ імені Григорія Галагана, спр. 620, Ч., 2001
4. Українські радянські художники. Довідник. «Мистецтво», К., 1972

**Мешочек для тфилин из коллекции иудаики
Черниговского исторического музея имени
В.В. Тарновского**

В собрании Черниговского исторического музея имени В.В. Тарновского хранится небольшая коллекция предметов иудаики XVIII–XX вв. Среди них и мешочек для тфилин (И 2095). В инвентарной карточке, составленной в 1947 г., было записано: «Сумочка из еврейской молитвенной школы-синагоги, бархатная; на лицевой стороне изображение шестиконечной звезды и надписи на древнееврейском языке. Конца XIX века. Из Черниговского музея культов. Поступила в 1925 г. Бесплатно передана в Музей культов из черниговской синагоги». К сожалению, довоенная музейная документация была утрачена в годы Второй мировой войны, более подробную информацию о происхождении этого предмета пока выяснить не удалось.

При более детальном изучении оказалось, что эта сумочка – мешочек для тфилин.

Тфилин (иврит), или филактерии (греч., буквально – «охраняющие амулеты») – элемент молитвенного облачения иудея: две маленькие коробочки (т.н. батим, ивр., буквально «домики») из выкрашенной черной краской кожи кошерных животных, содержащие написанные на пергаменте отрывки из Торы. По правилам мужчина должен налагать на голову и руку тфилин во время ежедневной утренней молитвы за исключением субботы и праздников. Тфилин держат в специальном чехле. Чаще всего это бархатный мешочек, украшенный вышивкой, на который тоже падает святость, ни в коем случае нельзя его использовать с какой-либо другой целью. Истрепавшийся чехол также откладывают в особое ме-

сто хранения. По обычаю тфилин хранят в специальных мешочках, чаще всего в бархатных и с вышивкой. В некоторых общинах сложился обычай дарить жениху перед свадьбой мешочки для тфилин с его инициалами, вышитыми руками невесты. Он служит подарком и на бар-мицву (ивр., буквально — «сын заповеди», термин, применяющийся в иудаизме для описания достижения еврейским мальчиком религиозного совершеннолетия)¹.

Мешочек для тфилин из Черниговского музея имени В.В. Тарновского сшит из черного бархата с хлопчатобумажной подкладкой. Размер 20 x 17 см. На лицевой стороне вышита крестиком желтыми и синими нитками шестиконечная звезда Давида – Маген-Давид, в которой крестиком вышита надпись. Надписи на иврите вышиты также над звездой и под ней.

В результате совместной работы* надписи были прочитаны:

Вверху надпись: «Кетер Тора» – в переводе: «Корона Торы».

Внутри Маген–Давида: «шнат», т.е. «год» и дата буквами на иврите «тав-реш-айн-хей» – по еврейскому календарю 5675 г. или 1915 г. по григорианскому.

Следующая строчка: «ходеш шват» – «месяц шват» (январь–февраль).

Внизу в три строчки имя и фамилия на иврите: в переводе «Моше Гершман или Гиршман». (Фамилия вышита в две строки).

Можно предположить, что этот мешочек для тфилин был вышит для некого Моше Гиршмана и подарен ему в 1915 году. В январе-феврале этого года произошло какое-то важное для него событие (возможно, это было время бар-мицвы

* *Благодарю за помощь Надежду Уфимцеву и Фелиситас Гайманн-Элинек.*

или свадьбы; или он ушел на войну). Название Кетер Тора могло быть и названием молитвенного дома.

К сожалению, выяснить из какой черниговской синагоги или молитвенного дома поступил этот предмет, пока не удалось. В Государственном архиве Черниговской области (ГАЧО) хранятся материалы шести еврейских синагог и молитвенных домов, закрытых в 1920-ые годы, но в их инвентарных описях сумочка для тфилин не значится².

Тем не менее, в результате исследования удалось выяснить назначение предмета, имя владельца и уточнить дату изготовления.

1. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Judaism/tefillin.html>; <http://ru.wikipedia.org/wiki/>; Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1996. – Т.8. – С. 1135–1139; Кицур Шулхан Арух. – Иерусалим. – 1994. – Т.1. – С.66–75.

2. ГАЧО. Ф. Р–67.– ОП.1. – Д.108.

Сведения об авторах

Бельман Семён

Председатель Черниговской областной еврейской общины, вице-президент Еврейского совета Украины, заслуженный работник культуры Украины.

Бибик Ніна

Зав. отделом Черниговского художественного музея имени Григория Галагана.

Горох Николай

Научный сотрудник Черниговского исторического музея имени В.В.Тарновского.

Демченко Тамара

Доцент кафедры истории Центрально-Восточной Европы Института истории, этнологии и правоведения им. А. Лазаревского, ЧНПУ имени Т.Г. Шевченко, кандидат исторических наук.

Дуденок Дмитрий

Краевед, г. Чернигов.

Журавлёва Татьяна

Зав. отделом Черниговского исторического музея имени В.В.Тарновского.

Залесский Яков

Председатель еврейской общины г. Сосницы, краевед.

Кириевский Вячеслав

Краевед, г.Шостка.

Майборода Людмила

Зав. отделом Черниговского исторического музея имени В.В.Тарновского.

Морозова Анна

Главный специалист Государственного Архива Черниговской области, кандидат исторических наук.

Мудрицкая Виктория

Зав. отделом Черниговского исторического музея имени В.В.Тарновского.

Половникова Светлана

Ст. научный сотрудник Черниговского исторического музея имени В.В.Тарновского, заслуженный работник культуры Украины.

Ройтберг Бася

Председатель Черниговской ассоциации малолетников узников гетто и концлагерей.

Сокольский Яков

краевед, г. Чернигов.

Титок Андрей

Студент V-го курса Института истории, этнологии и правоведения им. А. Лазаревского, ЧНПУ имени Т.Г. Шевченко.

Эткина Ирина

Старший преподаватель кафедры истории Центрально-Восточной Европы Института истории, этнологии и правоведения им. А. Лазаревского, ЧНПУ имени Т.Г. Шевченко, кандидат исторических наук.

Яненко Анна

Аспирантка кафедры археологии и музееведения Киевского Национального университета имени Тараса Шевченко.

Содержание

Кириєвський В'ячеслав

«Освобождение» Шостки від євреїв 3

Половникова Светлана

З історії музичної культури Чернігова поч. XX ст.:
скрипаль Ісаак Красильщиков. 9

Залеский Яков

Страницы еврейской истории Сосницы. 14

Морозова Анна

Приватні початкові єврейські училища Чернігова
другої половини XIX – початку XX ст. 19

Сокольский Яков

Еврейское образование на Черниговщине в XIX в. 25

Еткіна Ірина, Тіток Андрій

Євреї-судді та засуджені революційним трибуналом
м. Чернігова 1919 р. 34

Бельман Семён

Сергей Нилус: реанимация мифа. 44

Морозова Анна

Діяльність єврейського громадського комітету
допомоги постраждалим від погромів
у Чернігівській губернії в 1921–1923 рр. 64

<i>Горох Микола</i>	
З історії однієї фотографії: Добрянська крамниця «Торгсин».....	72
<i>Демченко Тамара</i>	
Григорій Курас про діячів української науки і культури єврейського походження.	83
<i>Ройтберг Бася</i>	
Оставшиеся в живых.	94
<i>Майборода Людмила</i>	
Холокост на Чернігівщині за матеріалами архіву СБУ в Чернігівській області.	101
<i>Журавлєва Татьяна</i>	
Материалы писателя А.Н. Рыбакова в коллекции Черниговского исторического музея имени В. В. Тарновского.	107
<i>Дуденок Дмитрий</i>	
Ликвидация иудейской общины г. Щорса (1959 г.).	115
<i>Яненко Анна</i>	
Перукар-художник: історія одного портрету.	126
<i>Бібік Ніна</i>	
Художниці-єврейки та їх твори в колекції ЧОХМ імені Григорія Галагана.	130
<i>Мудрицкая Виктория</i>	
Мешочек для тфилин из коллекции из Черниговского исторического музея имени В.В. Тарновского.	137

Науково-публіцистичне видання

ЄВРЕЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Історія та культура

Чернігів, видавець Лозовий В.М.,
мова російська та українська

Научно-публицистическое издание

ЕВРЕИ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

История и культура

Ответственная за выпуск **В. Мудрицкая**
Технический редактор **В. Лозовой**
Дизайн обложки **Л. Посьмашная**
Компьютерная верстка **В. Лозового**
Корректор **В. Мудрицкая, А. Чеван**

Подписано в печать 21.11.2012 г.

Формат 60x84/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman Сут.
Усл. печ. л. 9,0 + 0,5 ил. Усл. краск.-отг. 9,0 + 0,5 ил. Уч.-изд. л. 8,37 + 0,47 ил.
Зак. № 0102. Тираж 150 экз.

Издатель Лозовой В.М.

Свидетельство о внесении субъекта издательского дела в Государственный реестр
издателей, изготовителей и распространителей издательской продукции.

Серия ДК № 3759 от 14 апреля 2010 г.
14005 г. Чернигов, ул. Мстиславская, 56/34
Тел. (0462) 972-661
www.lozovoy-books.cn.ua

Отпечатано ФОП Лозовой В.М.
14027 г.Чернигов, ул. Станиславского, 40